

Жарко Шћепановић

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ У ЗАТАРЈУ УОЧИ И ЗА ВРИЈЕМЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ 1875—1878.

У досадашњој, доста обимној литератури о босанско-херцеговачком устанку 1875—1878. године* остао је готово посве неосвијетљен одјек тога устанка у Потарју и Затарју, као и ток догађаја у бјелопољско-пљеваљском крају. Архивска истраживања дала су такође врло мало новог. Додато је мало ономе што је, у мемоарској и другој литератури, већ речено. Неки новији покушаји¹ нијесу посве попунили празнину, која се у историографији осјећа. И та празнина и значај проблема намећу научну обраду друштвено-политичких прилика у колашинском, бјелопољском и пљеваљском крају у периоду пред устанак, као и тока устанка у том региону и посљедица свих тих збивања.

Опште констатације којима се карактеришу савремене друштвене прилике и економски односи у Босни и Херцеговини прихватљиве су и као карактеристике друштвеног живота овог региона. Али, с обзиром на затвореност подручја, на ком су се ду-

*Сви датуми у овом раду су по старом календару уколико изричито није другачије наглашено. Усташа — уобичајени ондашњи назив за устанике (јед. усташ).

¹ Вуле Кнежевић, *Племя Шаранци*, Београд 1961; Мирко С. Радоичић, *Херцеговина и Црна Гора 1875—1878*, Савез удружења бораца НОР-а — Општински одбор Невесиње 1966; Вукоман Шалициуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875—1878*, „Вести“ Титово Ужице 1968. — Иако Шалициуровићева књига представља озбиљан прилог освјетљавању проблема, она не може посве задовољити, јер аутор није користио архивску и другу грађу из црногорских извора, па је устанак у Потарју доста површно обрађен. Кнежевић је мало простора посветио догађајима тога периода, а Радоичић не доприноси рјешењу проблема, јер не саопштава новијег материјала. Ни у студиозно рађеној књизи Мила Вукчевића *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874—1876* (Народна књига — Цетиње 1950) проблем Потарја и Затарја готово да није додирнут.

Највише података о борбама у Потарју и Затарју налазимо код Спиридона Попчевића, кога у раду цитирамо, али само везано за рат Црне Горе и Турске 1876—1878.

же вријеме укршате партикуларистичке тежње Скадра и Травника, као интереси Србије и Црне Горе, оно носи неке своје специфичности.

Предмет овог прилога јесте покушај да се на основу досупне архивске и друге грађе попуни поменути празнина и осветле, колико је то могуће, друштвена збивања шездесетих и седамдесетих година XIX вијека, као и рефлекси босанско-херцеговачког устанка у области Потарја и Средњег Полимља, задржавајући се посебно на области тзв. Доњег Колашина.

Турска је 1865. извршила реорганизацију државне управе, што је изазвало и нову административну подјелу Босне, Херцеговине и Новопазарске области. На основу ове реорганизације, односно одредби Уставног закона Вилајета Босанског, установљен је овај вилајет као јединствена провинција — „подијељена на седам санџака или лива“ У састав Вилајета Босне ушла је и Херцеговина, сада као санџак са више каза, то је тако укинут њен статус посебног ајалета, стечен 1833. године. У састав Босанског вилајета ушао је и наново формиран Новопазарски санџак (раније формиран негдје послје 1790, а укинут 1817. године). Сједиште овог санџака било је у Сјеници, а сачињавале су га казе (срезови): Нови Пазар, Сјеница, Пљевља (Таслица), Нова Варош, Пријепоље, Бијело Поље (Акова), Колашин, Митровица, Беране и Трговиште (Рожаке). Формиран нешто прије извршене реорганизације вилајетске управе (1280. по хиџри, односно 1863/64). Новопазарски санџак као административно-територијална јединица ће постојати (од 1877. као санџак Косовског вилајета) до 1902, када је овај санџак коначно расформиран и формиран Сјенички, али без казе Нови Пазар, која је прикључена Приштинском санџаку. Тако ће тек 1902. престати да постоји као засебна административна цјелина област „која је од почетка турске власти представљала неки *corpus separatum* у Босанском санџаку, односно пашалуку“.² Од тада ће Новопазарски санџак представљати само историјски појам.

Овом реорганизацијом од 1865. колашинско-бјелопољско и пљеваљско подручје нашла су се у истој територијално-административној јединици. Иначе, регион Потарја и Затарја био је често вјештачки дијељен. Тако је непосредно пред ову реорганизацију Пљеваљски кајмакамлук, у чији су састав улазили мудирлуци Пљевља, Колашин и Пријепоље, био саставни дио Херце-

² Хазим Шабановић, *Босански пашалук*, Научно друштво НР Босне и Херцеговине, Дјела књ. XIV, Одјељење историјско-филолошких наука књ. 10, Сарајево 1959, 94, 232—234; Ахмед Аличић, *Упоредба о организацији вилајета 1867. године*, Прилози за оријенталну филологију XII—XIII (1962/63, Сарајево 1965, 220; Скендер Ризај, *Vilajeti i Kosovës më 1878* (Pregullimi politik dhe prethanat kulturo-arësimore dhe demografike), Годишњак Архива Косова II—III, Приштина 1970, 209—213; Скендер Ризај, *Управна подела Новопазарско-сјеничког санџака (1877—1902—1912)*, Наша прошлост VI — Годишњак Историјског архива у Краљеву, Краљево 1973, 35.

говачког ајалета, док је Акова (Бијело Поље са Бихором) била у саставу кајмакамлука Нови Пазар, односно Босанског ајалета, а на основу административне подјеле Босне и Херцеговине коју је спровео Омер паша Латас (1850—1852). Непосредно прије Омерпашиних реформи Бијело Поље се налазило у саставу Скадарског пашалука.³

Каза Колашин је, све до промјена изазваних одредбама Берлинског конгреса 1878. године, захватала подручје Горњег и Доњег Колашина. То је био срез, тако рећи, без градског насеља, јер се Колашин за читаво вријеме турске владавине неће развити у привредни центар региона; њему је била намијењена улога града-крајишника. Привредни живот у том граду-тврђави развијао се само толико колико је било довољно да подмири најнужније потребе војничке посаде и околног становништва.

Културну заосталост тога среза најбоље карактерише чињеница да почев са 1284-том па до 1289. године по хиџри, што ће рећи за период од 1867/8 до 1872/73, у овом кадилуку постојао је свега један сибијан мектеб (основна вјерска муслиманска школа), док се број тих школа у сусједној кази Акова кретао од 11 до 27, а уз то, према познатим подацима, Акова је имала и једну свјетовну нижу средњу школу (руждију). Поређ. са казом Таслица била би још неповољнија.⁴ О немуслиманским школама у овом срезу у то вријеме није могло бити ни говора, о црквама такође — с великим тешкоћама одржавани су само обновљени манастири Добриловица и Довоља, смјештени у неприступачном кањону Таре и штићени од Језераца и Шаранаца, који су тих година под турском влашћу били само номинално. Школске и црквене прилике немуслиманског становништва у кадилуцима Акова и Таслице биле су нешто повољније.

Основна привредна грана била је сточарство, а производња житарица није могла подмирити ни потребе становништва, па је жито добављано са стране, претежно из Пећи.⁵ Иначе, срез је био релативно густо насељен, а наполе подручје Доњег Колашина, и то у већини муслиманским живљем, врло ратоборним, безгранично фанатизованим и борбено расположеним према сусједним брдским племенима друге конфесије. Запажено је да су безакоње и силеџијство тих година у Колашину потхрањивани као игдје на Балкану. Турски Колашин је тада представљао крваву крајину *sui generis*. Својеврсни друштвени услови: ратничко-пљачкашка привреда, свакодневна несигурност, страх од ос-

³ Хазим Шабановић, нав. дјело, 232—3; Франђо Јукић, *Земљо-државописни преглед турског царства у Европи*, Сабрана дјела књ. II, Сарајево 1973, 393, 399 — прештампано из „Босанског пријатеља“ свезак III, Загреб 1861.

⁴ Хајрудин Ђурић, *Школске прилике муслимана у Босни и Херцеговини 1800—1878*, Посебна издања Српске академије наука и умјетности књ. 389, Одјелчење друштвених наука књ. 50. Београд 1965, 178, 185, 196.

⁵ Неђељни лист Сарајевски цвјетник бр. 49 за 1872.

ветничке руке црногорских хајдучко-ускочких дружина — услови су формирање личности посувраћене психологије и изопачене нарави, средину у којој је силеџијство представљало само квалитет.

Поникао у крвавој средини, представник господарујућег слоја, потхрањиван муслиманском народном пјесмом — пратиоцем свакодневног живота, слушајући у дугим рамазанским вечерима о бојевима у својој средини и ван ње, од малих ногу навикавао се да је ратништво једино занимање достојног љутог крајишника. Пјевало се о бојевима са Црногорцима и Шумадинцима (о бојевима „насред ломне Горе Црне“, са „Карађоком“), о случајном подвигу савременика, па и силеџијском чину, о Ђерђелезу, Мују и Алилу, па тај страстима и мржњом затуцани горштак развија мисао да су Мују и Алил, опјевани у другој средини, „асли“ родом из Колашина.⁶

Живот раје у тој средини, иако непотпуно, карактерише једно писмо житеља Колашина упућено књазу Николи 1869. године: „Свјетлости наша, без захода сунце, које ми сваки дан гледамо да нас огрије који подносимо велики зулум агарјански мимо све народе по осталијем мјестима подносимо сваке зулуме и терете, које се усуђујемо с великијем страом Вашој свјетлости јавити, да не бише наши Турци разумили за ови наш плач с кога бисмо могли велико страдати гинемо сваки дан без ништа и слободни нисмо код кућа нашије на турској земљи, који с великијем трудом живимо, оремо и копамо, сијемо и жањемо а када све свршимо, и овршемо дође на гувно спахија и ага пак најприје спаија узме осмину од нас, па онда узме ага половину, ми останемо превитије руку“. И жалопојка се даље наставља: поред осталог, да у читавој области имају само три попа, који не смију да врше ни обред крштавања, јер вршење било ког обреда је праћено пребијањем свештеника, а на евентуалне тужбе вјерника умјесто заштите одговарано је хапшењем и премлаћивањем. У жалби се даље каже: Имена српска само имамо, друго немамо ништа. Најгоре јаде, што нам по неку дјевојку приличну виде, пак дођу те је отму на зор и одведу њиној кући, подрже по мјесец дана и доведу у ћуметицу (хућумет, ућумет — зграда у којој су смјештене управне власти — Ж. Ш.), потурче је, које се то налази сваки дан“, што ће рећи свакодневна појава. Жале се и на обавезни дукат-два ако се неко жени, који ага тражи „за атар царев“, а „преко свега тога танзимате и порезе и војне паре да-

⁶ А. Шмаус, Ђор Хусо Хусовић, Прилози проучавању народне поезије књ. V св. 1, Београд 1938, 131—137; Шмаус, Белешке из Санџака, Прилози проучавању нар. поезије, св. 2 за 1938, 278.

јемо, све бисмо давање опростили да нам је слободно радити и закон свршавати“.⁷

И други оновремени извјештаји указују на тешко стање на том подручју и у сусједним регионима, бјелопољско-пљеваљском крају. Тако с пролећа 1871. бјелопољским крајем крстаре турске чете и траже неког Ђорђа Симоновића из Сјенице, који, осумњичен због веза са Србијом, објеже ван домашаја власти, па Турци врше хапшења у Сјеници и Бијелом Пољу, а попа Јосифа из Рожаја пеку усијаним гвожђем, обрију га и насилно турче давши му име Јусуф Ефендија, а да би га коначно сломили — задржавају га у тамници. Насилно турче и Милована Бабчића из Колашина, и уписују га у низам, одакле ће побјећи у манастир Добриловину. Насилно турчење и низам сљедовали су као казна — приговарало му се да се загледао у дјевојку из муслиманске породице Мекић. А позиву за служење у низаму супротстављало се и муслиманско становништво, па је 1869. у Бијелом Пољу поводом тога дошло и до крвопролића.

Најгоре је што се ова турчења врше уз асистенцију власти, посебно у Сјеници — сједиштву санџакбега новопазарског, па се на заштиту није могло ни рачунати. Иначе, присилна исламизација женских у Доњем Колашину није представљала спорадичну појаву. Тако, према једном новинском извјештају из маја 1871, двадесет Колашинаца оте тек доведену снаху Србина Глише Кривога из Пљеваљског кадилука и потурчише је. Силеције — Колашинци су одвели и ћерку неког Стевана из Водног (село у Доњем Колашину) пошто су му претходно опљачкали кућу. Пљачке, отимачине, убиства и други акти силецијства бијашу пратећа појава свакодневног живота, јер облашћу, крећући се од Пљеваља, крстараше силеција Мехмед Корјенић, звани Ђерђелез. И друге чете разуларених и обидесних Колашинаца крстариле су међупростором Колашин—Бијело Поље—Пријепоље—Пљевља, допирале повремено и до самог Прибоја и представљале праву напаст за мирне житеље једног релативно ширег региона. Посебну напаст за то подручје за пуних 10 година представљало је четовање Ђор

⁷ Душан) В(уксан), *Тешко стање у Колашину 1869*, Записи — гласник Цетињског историјског друштва књ. XVI, Цетиње 1936, 249—250. — Писмо је адресирано: „Вашему Високоблагородном Господару и Књазу Николају Слободне Црне Горе и свију Брда“, а у потпису стоји: „Ми христјани, који живимо невољно у Колашину, 3-г октобра 1869“, па из адресе и потписа избија призивак наде, али и очаја. Интересантно је овдје напоменути да један извор с почетка друге половине XIX вијека даје сасвим другачију слику тих односа. Ријеч је о подацима које је Вук Стефановић Караџић добијао од разних лица о животу у разним предјелима. Један анониман и недатиран спис односи се на 12 херцеговачких кадилука. Тамо стоји да Колашин има много села у којима живе „измијешани Турци и Срби“, да је тамо стање такво да „два брата на једном астлу једу јенин шоп а други оца“, да Срби колашински своје дјевојке дају Турцима и „они би убили Србина за Турчина“, те да су тамошњи „Срби и Турци сорта једнака“, па да су ови са Васојевићима „вазда у рат и често се тукну“. — Вукова оставштина, Архив САНУ бр. 8552/244 кут. XC/1.

Гана Мицановића, па повремени извјештаји региструју злочине све горе од горих.⁸

Живот у страху и убиства без разлога, пребијања, пљачке, паљевине, насилно одвођење дјевојака и младих жена и њихова присилна исламизација — карактеришу услове под којима је живјело ондашње становништво Колашина и околине. Изненадни упад одметника од власти и закона, хајдучке дружине која доноси пљачку, ватру и смрт, била је латентна опасност над сваким домом и селом Затарја. Кабадахијска силедијства Авди Бока, Ђор Гана Мицановића и Мехмеда Корјенића попримала су несхватљиве размјере, а на учестале жалбе Срба пљеваљски кајмакам, можда и резигнирано, одговара: „Нијесу мени у цепу Колашинци да их добавам“. Ни покушаји самог валије да на подручју Колашина, Берана Бијелог Поља и Пријепоља заведе ред задуго нијесу давали жељени успјех. Искоријенити муслиманску хајдучију и учинити крај разбојништвима на подручју Затарја није била лака ствар, јер су многи харамбаше били регрутовани из редова пандурске војске Дедаге Ченгића, сина Смаилагина. Наиме, послије пораза на Граховцу 1858. Турска је организовала јединице пандура, састављене од разних народности са Балкана, са задатком да одржавају ред и чувају границу према Црној Гори, али се убрзо ова војска изроди у праве разбојнике. Кад власт распусти ову војску а на границу постави редовне кордунаше, ови се, навикли на докон живот, одаше хајдучији окупивши око себе разне бескућнике склоне беспосличењу, скитничењу и радњама криминалне природе. Не могавши их се друкчије ослободити, турске власти понудише овим харамбашама официрска звања у заптијским јединицама, на шта ови пристадоше, па вични хајдучким склоништима и јатацима убрзо ликвидираше некадашње своје дружине.⁹ Ликвидацијом ових дружина силедијству у Затарју није учињен крај. Својеврсни друштвено-економски услови крајишта били су погодно тло за ницање нових дружина.

⁸ Црногорац — лист за политику и књижевност, год. I, Цетиње 1871 — бр. 13, 15, 19, 21, 24—26, 37, 38. — Хусејин Мујовић је гонио чињенице да му раде на Ускрс, пљачкање куће Илије Стефановића, убиство Антонија Јануша наочиглед мајке му, овидрело убиство Богдана Бујака из Марча, те убиства сина Ђира Шестовића и Риста Џанцола — представљају само детаље из мноштва злочина. Види и: П. Митровић и Х. Крешевљковић, *Извјештаји италијанског конзулата у Сарајеву (1863—1870. године)*, Научно друштво НР Босне и Херцеговине — Грађа књ. V, одјељење историјско-философских наука књ. 3, Сарајево 1958, бр. 216, стр. 227—228; Милаћ Прелог, *Повијест Босне у доба османлиске владе II (1739—1878)*, Сарајево с. а. стр. 104.

⁹ Лист Црногорац за 1871 бр. 19, 25 и 48. — До којих је размјера ишло силедијство рјечито говори чињеница да је чеговоћа Корјенић, звани Берђелез, нагонио жртве да му љубе руку. Колашинци су настрадали и на имовину манастира св. Тројице на домаку Пљеваља, која су тада, према извјештају, имала 120 српских и 650 турских кућа; Мартин Ђурђевић, *Мемоари са балкана 1858—1878*, Сарајево 1910, 10—11, 76.

Поред, да тако кажемо, аутохтоног силецијства, тј. силецијства пониклог на подручју Потарја, за мирно становништво области својеврсну напаст представљаху и силеције са других терена. Наиме, 1853 Фрањо Јукић забиљежи у Дубровнику причање једног хришћанина — трговца из ових крајева да је сва бјелопољско нахија „од старине гнездо хајдучко“, гдје „учени путник риетко смие доћи“ У вези са тим Јукић наставља: „Ако тко утече из босанскога или призренског пашалука у Биелопоље, тај је међу њима слободан и прост, нит га турска власт може од њих имати.. Биелопољци, Гусињани, а и остали горштаци овога пашалука само по имену знаду за пашу скадарскога; а од осталог сами себи суде: тако је јачи, тај и квачи; ту обично коковица у шуми суди“,¹⁰ што ће рећи: то је земља бесућа. Можда је тада и настала крилатица: „Тара не зна за цара“. Стање се до устанка 1875. није битно мијењало. Регион Потарја првих деценија друге половине XIX вијека представљаше анахронизам времена, крај у коме је имовинска и лична сигурност до крајњих граница угрожена, област у којој је право јачега, у буквалном значењу те ријечи, зацарило. То стање најбоље карактерише максима да је то „крај гдје су људи везани, а пси пуштени“.

На основу оновремених извјештаја и повремених, често за кашњелих вијести из новина да се закључити да је у годинама које ће претходити босанско-херцеговачком устанку од 1875. стање у области било све несносије. Вијести из 1872. са подручја Колашина, Пљеваља и Бијелог Поља указују на перманентни немир и на увећање старих и измишљање нових намета од стране ага и бегова.¹¹

Пребијање, пљачке, разне отимачине, премлаћивање жена, убиства мирних житеља и друга силецијства — устаљени прагматички живота у подручју Потраја — бијаху свакодневна појава у

¹⁰ Фрањо Јукић, нав. дјело, 398—399. — Иначе Јукић за Бијело Поље каже да је „варош зидом опасана“ и да броји „до 3.000 душах турских и хришћанских“, те да „доста живу трговину води с Новим Пазаром“.

¹¹ Црногорац за 1872 — бр. 21. — Карактеристичан је у том погледу случај који се десио у Мајочу те године: једно дијете Ђосовића убије неког Петрића, па иако од 14 година одбјеже некуд. Да би измирио сад већ закривљене породице посредује Јоксим Кнежевић, истакнути првак Шаранаца и један од познатијих проталониста црногорске политике у Затарју. (Јер, последије боја на Граховцу 1858, односно по разграничењу Црне Горе и Турске 1859. године, Језера и Шаранци су остали у саставу Турске, плаћали царски харач, али турских утврђења на територији тих племена није било. Језера и Шаранци су тада представљали неку врсту тампон-зоне између Црне Горе и Турске. Номинално под Турцима, а потпуно под утицајем Цетиња, ова племена су представљала трансмисиону станицу књаза Николе за његов цјелокупни рад у Затарју. Отуда у овом случају и посредовање Јоксима Кнежевића.) Но, пошто Петрић поднијеше велики одштедни захтјев, породица Ђосовић уложи све живио за плаћање крвнине, изузев неких 15 оваца. Али сада ага, под изговором да је миреше извршено без његова одобрења, за казну одузме породици Ђосовић и преостале овце. а то је за једну задружну породицу у крају гдје је сточарство главно занимање било равни пропасти.

1872. години.¹² У тој години долази и до јачих пограничних сукоба између Црне Горе и Турске, па и до жестоког окршаја на Липову између црногорске народне и турске регуларне војске, гдје су поражена три батаљона низама и око 1000 башибозука.¹³

Иако је, мимо очекивања, пораз Турака на Липову имао за последицу смиривање на црногорско-турској граници, положај раје на подручју колашинске казе није побољшан. Штавише, терор над рајом је појачан, како по селима од стране силеџија тако и од стране власти над српским градским становништвом у Бијелом Пољу и Пљевљима — пораз Турака моала је искијати раја. Положај раје у то вријеме карактеришу ријечи неког хоџе из Цариграда, који се затекао у Пљевљима када је вођена истрага поводом 34 запаљена српска дућана, „да је по кануну да ни по 40 Срба не могу свједочити на једног Турчина“.¹⁴

Пратећи збивања хронолошким редом, стиче се утисак да су злодјела из године у годину повећавана, како бројем силеџијства тако и суровошћу. Према вијестима из 1873, међурјечјем Таре и Лима и даље су крстариле чете одметника. Авди Боко са 20 Усовића — „газија Мухамедова курана“ — увећа број жртава: сјеча браће Бошковића, убиство слуге Веселичића, тројице у Мачу, два убиства у Краљевој Гори, Колџије у Крањчи и седам убиства у Колашину — то је само годишњи биланс тог четовође. А у Пљевљима чаршија (пословна четврт вароши, начичкана српским дућанима) за годину дана три пута горје — овог пута, према допису отуда, паликуће предадоше огњу 57 дућана, а 50 других преконоћ су проваљени и опљачкани, градски меџлис растјеран, а гостиона Јосифа Живковића „по европски уређена“ баш због тога наредбом власти затворена. Из Колашина јављаху да су за рају наступили „најтежи зулуми од памтивијека“, да зулумџари хоће да спале Добриловину због рајинског окупљања код манастира, иако је то „јадна скупница док идемо кријући се од ага и бегова“. А у Вранешу на земљи Каљића убише неког Влаховића, а жену му узеше и насилу потурчише, јер страсти не обузда ни њено „нејако троје дјеце“, потом сјутрадан (14. новембра) ти „исти Каљићи ухвате Јелену шћер попа Лазара Ципоровића, дјете од тринаест година“, одвуку је од оваца, а оца јој ране. Српском становништву у Пљевљима пријетила је и опасност од међусобних размирица и трвења, јер у вароши се осјећала разорност фанариотског дјеловања — поједини свештеници су радили по упутствима фанариотског центра из Мостара.¹⁵

¹² Црногорац за 1872 бр. 9 и 27.

¹³ Опширно: Радман Јовановић, *Црногорско-турски погранични односи и бој на Липову у 1872. години*, *Историјски записи* књ. XX св. 4, Титоград 1963, 563—583; види и лист Црногорац за 1872. бр. 28, 39, 36, 37 и 44.

¹⁴ Црногорац за 1872. бр. 42 и 44; Алиџа Шаулић, (*Новица Церовић*, изн. Нолит, Београд 1959, 237) наводи да су последије пораза Турака у Дробњацима 1862. Срби—трговци у Пљевљима, плашећи се освете, држали дућане затворене 6 дана.

¹⁵ Лист Глас Црногорца за год. I (1873) бр. 2, 9, 13, 14, 21, 32, 36.

Наредна, 1874. година, гладна и оскудна, испуњена немаштином проузрокованом сушом, донесе становништву Затарја нове намете и нова злодјела, суровија од претходних, што је представљало ново доливање горива на једну варничаву средину. Тако је у осмој години постојања Мутасерифлука у Сјеници присилно покупљена раја из свих подручја каза да воловима и коњима иде у Сјеницу на бесплатан рад. Сад су и вијести из Затарја пристизале ријетко, јер је то био врло рискантан посао. Оне ријетке су јављале о учесталим безакоњима и у сједиштима самих каза, а у колашинској — и да је суд хтио штитити рају „јарамазима не може ништа, јер су Турци а братства (силеџија — Ж. Ш.) јака“, па „што је год околине колашинске а нарочито села Поља, Бистрице, Прошћења, Обода (све села Доњег Колашина — Ж. Ш.) и другијех, ту мало који дан прође без убиства и сл.“ У том крају и тада отето „лијепо дјевојче од 11—12 година“ стављено је на откупе као у доба средњег вијека, с том разликом што је у тим старим временима из епске пјесме на откупе стављана уграбљена жена или одрасла дјевојка, а на откуп се могло и причекати, док је овдје он морао брзо услиједити, јер у противном — услиједиће брза исламизација. Један од силеџија (и не само један) „удари намет на вилајет“, пође од села до села да глоби рају по дукат од куће за њега — представника „господског соја“. Те године фанариотски владика, назван у народу „деспот ефендијом“, пође из Мостара да обиђе „своју“ паству и осветла манастир св. Архангела на Тари, изгорио 1868. па обновљен у велика одрицања околног српског живља. А тај владика Прокопије, иако не говораше чисто српски, избаци више стријела иједа против Црне Горе. Силеџијства Мицана и Колашинаца нијесу престајала, уз благонаклон став представника власти — меџлисбаша. Поједине њихове четице прелазиле су повремено Тару и палиле жита Језерцима, а мост на Тари су чували турски пандури, смјештени у караулама с обје стране ријеке, и нијесу спречавали у тим акцијама ове оновремене диверзанте.¹⁶

На сва та безакоња Затарје је одговарало отпором. Затарјем су крстариле и српске хајдучке дружине. Истакнуте вође тих хајдучких дружина били су Мићо и Јован Глушчевићи из Камене Горе, Маринко Леовац из околине Пљеваља и др. У прво вријеме ове дружине своју дјелатност координирају с акцијама Језераца и Шаранаца, односно с њиховом ослободилачком борбом против Турака, а пошто је борба ових племена била дио ослободилачке борбе црногорског народа, то и акције тих дружина пред-

¹⁶ Глас Црногораца год. II (1874) бр. 2, 10, 11 32, 44, 45 и 49. — Са каквом су свирепостију вршени злочини показује случај Јована Вандупа, кога Турци дигосе са њиве, па му ножом одријеше леђа, а потом га заклаше и бацисе у Тару. Ни неродна 1874. не забригну Мушовиће, Милчане, Раповиће, Каљиће, Пијукче и Усовиће, јер преко стопедесет хиљада коза и 400 говедаи раздаше на присилну зимницу по Затарју.

стављаху дио те борбе. Тако нпр. „Мићо Глушчевић води читаву војску хајдука устаника за време турског напада на Црну Гору, а гине у Шаранцима 1862. године“. Међутим, неколико година послије Мићове смрти дио тих хајдука (Јован Глушчевић, Леовац и др.) бјежи у Србију, одакле у духу смјерница политике српске владе икнеза Михаила намјерава подићи устанак ширих размјера. Они су тамо остали и за вријеме намјесничког режима, очекујући погодније вријеме за акцију.¹⁷

Тежак положај православног становништва у Затарју имао је за посљедицу бјежање појединаца, па и масовно иселјавање породица у Србију. Неке породице су напуштале Затарје и настањивале се у Црној Гори или у предјелу Дробњака, гдје је црногорски утицај био врло јак. Тако је Новица Церовић настојао да врати породице чији су преци неком приликом пребјегли у Затарје. Иселјавање, бјежање, болештине и глад утицали су да се јафте (овдје у значењу: групе села која припадају мањој општини, касније кметији) прориједи и сведу на по неколике куће.¹⁸

Турска је сматрала Колашин важним мјестом на црногорско-турској граници, па пошто га послије познатог васојевићко-дробњачког напада поново доби, утврди га 1864. године. На утврђивању града радили су мајстори и аргати из Травника, Сарајева, Мостара и др. херцеговачких мјеста, а затим од Пљеваља, Пријепоља, Косова и Приштине, Сјенице и др. Тада је подигнут и мост на Тари код Подбишћа, те је саобраћај између Горњег и Доњег Колашина и Колашина и Бијелог Поља побољшан. Раније, према подацима код Вука, саобраћај преко Таре се обављао на тај начин што је растегнут конопац преко ријеке везан за двије букве, па се помоћу њега потезала лађа с једне на другу обалу. Телеграфском жицом Колашин је са Бијелим Пољем повезан тек у другој половини 1871. године. Истина, телеграм је и кроз далеко прометније Пријепоље проведен тек 1869. године.¹⁹

Нереди у колашинско-бјелопољском крају ометали су развој трговине, па су трговци обје конфесије били заинтересовани за ред и сигурност. Тако у једном допису који је објављен у Сарајевском цвјетнику „Хусеин и Селим трговци из Бијелог Поља“ хвале енергичност „Ахмед ефендије буљукаге заптијског овога кадилука“, који, од како се у овом мјесту налази (по свој прилици од недавно), предузима мјере „у корист јавне сигурности“, а да та сигурност није била на потребној висини евидентно је и из режимских гласила. Развој трговине су спречавале и лоше ко-

¹⁷ Вукотан Шалићуровић, нав. дјело, 24—25.

¹⁸ Мирковић Петар, *Средње Полимље и Потарје*, Српски етнографски зборник IV, Насеља српских земаља књ. 1, Београд 1902, 273—274, 277; Косанчић Иван, *Новопазарски Санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912, 46, 47.

¹⁹ Љубо Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, Београд 1903, стр. 398—399 — записи бр. 4162 и 4164; Сарајевски цвјетник год. III (1871) бр. 35; Архив САНУ бр. 8552/244.

муникације, јер, према тим гласилима, „путови водећи из Бијелог Поља у Колашин и Беране, истина, грађени прије неког времена, но су већ тако покварени да једва име пута заслужују“.²⁰

Почев од седамдесетих година у Босни и Херцеговини запжа се опште врење. То је, свакако, морало имати утицаја и на подручје Потарја, односно на буђење националне свијести и у области Колашина. Колашинска села Поља, Прошћење, Пренђани, Вашково и Барице била су под јаким утицајем црногорске пропаганде, којој су као трансмисионе станице служили Острог, Језера, Шаранци, а нарочито манастир Дохбриловина, односно игуман манастира Дожић. Послат у Добриловину посредством војводе Мирка Петровића (1866), Дожић је овдје развио врло жив национални рад. Његовом слању у Добриловину претходио је један разговор на скупштини у Острогу (скупштине у Острогу су књазу често служиле за сусрете и разговоре са првацима Језера, Шаранаца и Затарја). Том приликом поведен је разговор о обнови манастира, запустјелог 1833. Пошто присутни Срби из затарских села између Таре и Лима изјавише да обнову не смију помоћи, јер Турци Добриловину држе као своје ловиште, посла се прихвати Јоксим Кнежевић са Шаранцима. Дошавши у Добриловину са својим оцем, Дожић је крчио земљу зараслу у коров, даноноћно био под оружјем; и на молитве је улазио наоружан, док му је отац чувао стражу. Водио је код виших турских власти спорове да манастиру поврати земљу коју су били притисли и Турци и Срби, па њој насели неке продице. Приходима од земље, а највише „писанијом“ (прилозима вјерника), доведе манастир у ред, подиже манастирске куће и отвори школу. (Отворена сва је прилика 1870, радила је тајно, а на крају школске 1871/72. обихао ју је и ревизор, дакле у вријеме кад је Црна Гора имала свега 41 школу.) Преглед рада школе, односно надзор на њеним радом, вршио је изасланик са Цетиња. Отварање школе представљало је значајан корак на буђењу националне свијести околног становништва. Не мањи допринос Дожићев састојао се у мирењу завађених братстава у Доњем Колашину и пружању помоћи при бирању народних првака, који су — попут племенских старјешина у Црној Гори — рјешавали све спорове својих сељана, независно од турских власти.²¹ Истана, пропагандни рад Цетиња

²⁰ Сарајевоки цвјетник за 1872 бр. од 5. фебруара и 11. и 18. марта.

²¹ С. М. Путњик, *Мали додаток к описивању манастира Мораче и Добриловине А. Јовићевића учитеља, Просвјета* — лист за цркву и школу св. IV под. VI, Цетиње 1895, 219—220; *Педесет година на престолу Црне Горе 1860—1910*, Цетиње 1910, 123; Ристо Ј. Драгићевић, *Неколико архивских података о школама у Црној Гори у осмој деценији прошлог вијека*, Историјски записи књ. VIII св. 1—3 за 1952, 21—22. — Ревизију рада школе у Добриловини за школску 1871/72 извршио је 21. јуна 1872. Гавро Пешић, учитељ из Војводеине, који је од 1869—1872. служиовао у Црној Гори; Владимир Ђуровић, *Манастир Добриловина, Годошњица Николе Ђутића XLIII*, Београд 1934, 174—176; Глас Црногорца бр. 12 за 1875.

није био посве концепцијски разрађен, али није ни изостајао. Поред осталог, и Морачани и Ровчани насељени у дијелу Горњег Колашина (послије разграничења од 1859.) служили су као примјер како се и у сиромаштву може слободно живјети. Црногорска пропаганда у то вријеме, па и касније, интерес Црне Горе идентификује са династичким интересима куће Петровића, односно књаза Николе. Мит о књазу Николи као слободару и ослободиоцу тада није био ничим окрњен. Херојство Црногораца и куће Петровића с Граховца и из два Омер-пашина похода морало је снажно дјеловати и на овај забити крај, одакле су „стари немили гласови“ и даље пристизали. Тако, према допису из Колашина од 12. марта 1875, силеџијства Адема Раповића бијаху попримила несхватљиве размјере, јер он до тада бијаше убио 36 невиних људи, а умјесто заслужене казне, посредством суда, од валије доби помиловање и би именован „крк сердаром“,²² што ће рећи заповједником једне формације нерегуларне војске која се стара о безбједности путева и гоњењу хајдука.

Утицај Београда овамо је допирао преко појединих трговаца из Пријепоља, Пљеваља и Бијелог Поља, мада је баш из колашинског кадилука индикативан један допис с почетка јула 1872. да многи трговци преврћу дукате и не маре за оглобљене сељаке.²³ Опортунизма је свакако било. Трговац се од насиља могао заштитити новцем. Пљевља и Пријепоље су познати трговачки центри још с почетка турске управе њима, а већ од прве половине XVIII вијека и бјелополски трговци—хришћани тргују са Дубровником (у XVI вијеку то су чинили трговци Никољ-Пазара), а извозе фину, на дубровачком тржишту тражену колашинску вуну. Почетком наредног вијека неки од њих допиру и до Трста,²⁴ а други тргују са Сарајевом, Солуном и Цариградом. Но бјелополски и пљеваљски хришћански трговац био је још на ниском ступњу културе, како пословне тако и опште. Сем тога, био је и својински везан за земљу, па читав његов видокруг није ишао много даље од сељачког. Промијењени друштвени услови послије Берлинског конгреса и територијалних проширења Србије и Црне Горе утицаће да ни трговци не буду више индиферентни према судбини свога сабрата—сељака (истина, никако се не би могло закључити да им и раније није било стало да се силеџијству стане на пут, али је тактизирање било неминовна пропратна појава једног процеса). Ситни трговчићи и занатлије свакако су више саосјећали са патњама сељака.

Дружине хајдука—емиграната Глушчевића, Леовца, попа Жарка Љешевића из Пиве и др. настањене у Ужицу вршиле су

²² Глас Црногорца бр. 12 за 1875.

²³ Лист Црногорац бр. 27 за 1872. — Према допису, трговци су говорили: „Лако је сељаку устајати против Турчина, он нема ништа да изгуби до ли голи живот, а живот му је и онако мрзак, али ми не можемо тако, јер ми имамо доста и све смо то стекли у нашег доброг Султана“.

²⁴ Вук Винавер, *Дубровник и Турска у XVIII веку*, Посебна издања САН књ. 331, Историски институт књ.11, Београд 1960, 23, 72, 126, 128, 130.

утицај на српско становништво Затарја — постоје подаци да се за устанак који је 1867. требало да подигне група завјереника из Београда на челу са херцеговачким прваком Мићом Љубибратићем, уз помоћ Србије и Црне Горе, озбиљно рачунало на Затарје. Наиме, у пројекту намјераваног устанка, који је 11. маја те године Љубибратић предао Гарашанину, рачунало се на побуну Васојевића, Дробњака, Шаранаца и др., одакле би се уговореност дана нападало и у правцу Лима. Међу потенцијалне устаничке вође убрајани су, поред осталих, Јоксим Кнежевић, Окица Видаковић, Маринко Леовац, војвода поп Жарко Лијешевић и др. Штавише, у том походу ширих размјера предвиђена је и блокада Колашина. И у устанку од 1873, који су поново намјеравали покренути Херцеговци емигранти у Београду, рачунало се на Затарје (изгледа да се са пројектом овог устанка био сагласио и Новица Церовић). И овога пута, поред осталих устаничких вођа у Херцеговини, били су предвиђени и они који су имали задатак да организују устанак у овом региону. Тако „војвода Жарко Љешевић, Окица Каљевић, Маринко Леовац, Јован Глушчевић и Зелен Кулић имали су такође да спреме што је могуће већи број војника из Пиве, Језера, Шаранаца и Затарја“.²⁵

Није посве искључено да су и утицаји завјереничког Главног одбора из Сарајева, преко Пљеваља, допирали до Потарја. Одбор је, према Чубриловићу, основан за живота кнеза Михаила, а рад му није замро ни послје кнежеве смрти; јер кад је намјенички режим испољио неактивност у том погледу, завјеренички рад у Босни ће подгријавати омладина, односно Дружина за Уједињење и Ослобођење Српско.²⁶ Симптоматично је у том погледу путовање, о школовом распусту 1870, познатог националног радника Саве Косановића „из Сарајева у Вранеш окружја колашинског највише ради промјене ваздуха“ Истина, он каже да је „свраћао у неке цркве и манастире од којих су многе порушене и запуштене те узгредно (подвукао Ж. Ш. прибиљежио неке старине и записке...“²⁷ Косановић је у то вријеме био члан Главног одбора у Сарајеву.²⁸ Интересантно је напоменути да се Косановић, колико се да видјети, кретао беспутним селима доњоколашинског подручја, насељеним српским живљем који ће касније у устанку узети врло живог учешћа. Нема помена да је посјетио манастире Вранштицу и Равну Ријеку, тада оба у рушевинама али и близу саобраћајница, а посјетио је мање познате

²⁵ Сава Љубибратић — Тодор Крушевац, *Прилози за проучавање херцеговачких устанака 1857—1878 године*, Из архиве војводе Мића Љубибратића, Лодишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине VII, Сарајево 1956, 187—189, 194—195.

²⁶ Ваца Чубриловић, *Босански устанак 1875—1878*, Посебна издања Српске краљевске академије LXXXIII, Друштвени и историјски списи књ. 35, Београд 1930, 14—19.

²⁷ Сава Косановић, *Српске старине у Босни*, Гласник Српског ученог друштва књ. XII, Београд 1871, 158—188.

²⁸ В. Чубриловић, нав. дјело, 16.

Блишково и Соколац. Једино тој посјети дугујемо сазнање о постојању овог другог.

Утицај српске пропаганде на Затарје вршен је и преко тзв. благодјејанаца, односно државних питомаца из ових крајева, који су се школовали у Србији. Српске власти су за благодјејанце примале младиће из Босне, Херцеговине, Македоније, Црне Горе и тзв. Старе Србије, а школовале су их, највише, у васпитним заводима у Београду и другим мјестима у Србији. Ови питомци су се обавезивали да ће се после завршеног школовања вратити у своја мјеста на учитељску или свештеничку дужност. Највише је благодјејанаца било у Богословији у Београду, а од 1868. бригу о њиховом школовању водио је „Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Маћедонији, Босни и Херцеговини“. Благодјејанаца је било и раније, а школу у Бијелом Пољу српска влада помаже још од 1857. године, али откад је формиран одбор благодјејање је могао добити само онај који је донио препоруку од своје црквено-школске општине или поједине истакнуте личности, с изузетком синова неких свештеника, који су одржавали везе са српским митрополитом Михаилом или оних познатијих у својој средини. У јуну 1873. отворено је тзв. „Друго одељење Богословије у Београду“, гдје су школовани ови младићи из неослобођених крајева и благодјејанци из Црне Горе. Са територије данашње Црне Горе кроз то одељење највише их је прошло из Васојевића (како оног дијела у црногорској тако и оног у ондашњој турској граници), Пљеваља, Дробњака и тзв. Старе Црне Горе. Са територије ондашње казе Колашин школске 1873/74. Јаков Васовић уписан је у I разред, а као мјесто одакле је дошао стоји „из Херцеговине“, док је Лазар Балтић „из Колашина“ те године искључен из школе (са више ученика) због побуне против режима у одељењу који је наметнуо управник Милош С. Милојевић, због тога што је са осталим ученицима II и III разреда почетком фебруара 1874. ишао на састанак са Васом Пелагићем и због одржавања веза са Богданом Дробњаком званим „Црногорац“, иначе правником, и још неким другим студентима филозофије, окупљеним око „Врзина кола“. Васовић је био одличан ученик и када су 1876. Црна Гора и Србија објавиле рат Турској био је један од потписника који су тражили да се упуте у чете које ће оперисати у правцу њихова завичаја. Учествовао је као борац у Добровољачком кору Ибарске војске, којим је командовао Нићифор Дучић. После распуштања кора Васовић покушава да се пребаци у свој завичај, тражећи учитељско мјесто у Србији,²⁹ те нам је непоз-

²⁹ Милан Вујачић, *Омладина из Црне Горе и сусједних области под Турском на школовању у Србији 1850—1878. године и помоћ коју је Србија пружала тим областима*, Архивски алманах бр. 2—3 (часопис Друштва архивиста НР Србије и државних архива Србије), Београд 1960, 239—260; Васо Војводић, *Школовање националних радника за рад ван Србије 1873—1877*, *Историјски гласник*, орган Друштва историчара СР Србије св. 3 и 4 за 1963, 3—49 и 35—81; Радмила Петковић—Поговић и Вукоман Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Општинска заједница образовања Прибој 1970, 170—172.

ната његова даља судбина, док Лазара Балтића срећемо 1875. као устаника на подручју Прошћења.

Видјели смо да су устанку од 1875. предходиле друге и брижљиве припреме. Завјереничке нити су се плеле у Херцеговини, Београду и Цетињу. У свим комбинацијама завјереника—револуционара рачунато је на Цетиње. Посебне наде у акцију отуда гажили су херцеговачки главари. Пошто је устанак припреман и за прољеће 1873, херцеговачки прваци ријеше да о свему консултују књаза Николу, па писмо шаљу Машу Врбици, с молбом да га прослиједи књазу. У писму моле да се књаз заузме како би руски цар Александар, који се такође налазио у Бечу, дао дозволу да Црна Гора помогне устанак. Напомињу да су намјеравали да устанак подигну на Ђурђевдан, али због књажева одсуства одложили су га „до Троичина дне 27лог мјја“, а до тада им се може одговорити имају ли се чему надати „од стране Црне Горе и велике Русије“. „Но било што или не било ми у име Божје без сваке сумње на Свету Тројицу устанак започињемо “,кажу, јер не могу „гледати свакидашња мучка убиства срамно силовање нашије жена, сестара и жалоснијех шћери, јавне отимачине, тешке дације и стотинама другијех невоља. . .“ У писму изражавају наду да ће на оружје устати сви ваљани Херцеговци „од аустријске границе до Новог Пазара“. Писмо је датирано: „У манастиру Косијереву 29. априла 1873. год“, а потписници су представници херцеговачких кадилука: требињског, столачког, невесињског, гатачког, пивског, фочанског, рудинског, пљеваљског (Јоксим Кнежевић из Шаранаца и Мико Маловић из Дужи), колашинског (Малиша Кргушић из Поља и Рецо Томовић из Прошћења, Нахије (васојевићке) и Бањана. Писмо, према документу, написа „Стеван попов Зимоњић по наредби свију овден својеручним крстима, прстима и мухурима подпосатијема по наредби и по жељи цијелога народа, који су подпосати те пристају и на смрт“. Пошто постоји вјероватноћа да је овај докуменат исфабрикован на Грахову, нијесмо у могућности доћи до било каквог закључка да ли су потписи Кргушића и Томовића стављени са њиховим знањем. Другим ријечима: није познато у којој је мјери подручје колашинског кадилука било увучено у завјереничку акцију. Даље, није јасно како је добијен потпис Јоксима Кнежевића и пристанак архимандрита Добриловине Дожића. Тешко је повјеровати да би ови двојица досљедних спроводника политике књаза Николе ушла у било какву акцију без сагласности званичног Цетиња. Нејасна је и улога Маша Врбице у свему ово-

ме, јер постоје неке индиције да је докуменат исфабрикован на његов подстицај.³⁰

Херцеговачки устанак, као што је познато, отпочео је 5. јула (23. јуна по ст. календару) 1875. године, а релативно брзо захватио је и регион Потарја. Устанку у овом крају претходио је састанак главара—представника Шаранаца, Мораче, Ускока и др. у манастиру Добриловини с архимандритом Дожићем на челу. На састанку је донесена одлука да се одмах приступи одашиљању мањих чета преко Таре, које би по Доњем Колашину и Затарју убијали турске силеције — у затарском доњоколашинском селу Прошћењу припреме су биле извршене на тај начин што је Дожић под изговором мирена закрвљених братстава припремио ово велико село за догађаје који су предстојали. Одаслате чете се групишу у Писаној Јели, терену погодном за нападе на катуне Доњоколашинаца; убили би по којег Турчина, а заплијењену стоку дотјеривали су у Добриловину. И чете Језераца и Шаранаца су крстариле доњоколашинским и пљеваљским крајем, убијале поједине зулумћаре и плијениле њихову стоку.³¹

О устаничком покрету у Потарју, посебно у доњоколашинском крају, интересантне податке пружа у својим сјећањима Башо Т. Божовић, опуномоћеник књаза Николе и један од органи-

³⁰ Д(ушан) В(уксан), Записи књ. XVI, Цетиње 1936, 125—126 — Према документу испада да је завјеренички рад још у првој половини 1873. захватио цијелу Херцеговину и да је устанак већ био договорен. (Раније се видјели да се на основу Љубицатићеве заоставштине не би могао извести такав закључак; радило се само о пројекту.) Међутим, знатно прије него је Вуксан објавио докуменат, Тома А. Братић је биљежећи уопштене војводе попа Зимонића у војводиној личној архиви нашао непотпуно датирајан (није назначена година) концепт овога документа и исти објавио, сматрајући да је писан 1875. (Братић је овдје излубио из вида да је књаз гуговао у Беч 1873.) У Батрићевом документу наведена су два потписника (нема потписника из Колашинског кадилука). У Вуксановом документу је 37 потписника. Даље, из Зимонић—Братићева излагања испада да је докуменат исфабрикован у кући војводе Зимонића, као и још један достављен Цетињу последице књажева повратка из Беча. Даље, према Зимонић—Братићу то је рађено да се званично Цетиње посјеђују да одобрим устанак, да су за израду овог другог донесени печати Касијерева, Пиве, Добриловине и неких главара који нијесу ни знали да су њихови потписи стављени, а поред имена оних главара до којих се није могло доћи или нијесу дали печате ударени су фалсификовани. — Тома А. Братић, *Како се развијао херцеговачки устанак*, Бранково Коло бр. 27 и 28, Ср. Карловци 1905, 859—865. — Исти докуменат са истим именима потписника, сада са назнаком да се ради о 1973, објављен је у одломку из мемоара Стевана Зимонића (приређивач Братић, *Споменица о Херцеговачком устанку*, Београд 1928, 88—102). У оба случаја се наводи да је печат ман. Добриловине донесен отуда (на Вуксановом документу тога печата нема). Братић—Зимонићеве наводе потврђује и одломак из мемоара Алексе Јакшића (приређивач Андрија Љубурић), с напоменом да је то рађено по наговору Маша Врбиче. — *Споменица*, 103—110. (Вуксан о читавај овој заврзлама, изгледа није био обавијештен, па је докуменат објавио као аутентичан.)

³¹ Вуле Кнежевић, *нав. дјело*, 113—115.

затора устанка у том региону.³² На основу тих података дало би се закључити да је Цетиње, очекујући устанак, још у марту заузело став да развој догађаја треба брижљиво пратити и у погодном тренутку ствар узети у своје руке. Крајем априла књаз саопштава Башу да ће ускоро бити пуштен на Тару да у сарадњи са главарима Дробњака, Шаранаца и Језераца организују четице које би упадале преко Таре и нападале Турска села и турску војску, као што су то већ чиниле четице које бијаху организовали Трипко Цаковић и Јоксим Кнежевић. Требало је, према инструкцији, настојати да се у те четице организују и српски сељаци „од Бијелог Поља па све поред ријеке Таре десном њеном обалом“. Посебно је требало радити да би се за устанак придобио дио муслиманског живља. У том циљу требало је развити агитацију да ће Турска бити принуђена да напусти Балкан и да ће њима као домородачком становништву бити загарантована вјерска и друга права. Дакле, испада да је устанак у Херцеговини и Васојевићима очекиван, па су устаници у Затарју имали задатак: узнемиравати Турке на том региону и пазити на кретање турске војске између Херцеговине и Васојевића. Било је предвиђено и обавезно слање извјештаја, сваких 15 дана, преко телеграфа у Острогу, који је тек требало поставити.

На основу раније добијених инструкција а примивши и писмени налог од Маша Врбице, Божовић је крајем јуна са два пратиоца тајно пошао за Добриловину, преузевши успут нешто оружја и муниције које је претходно било послато Грубану Церовићу у Тушину.

У Добриловини је већ било прекотарских Срба-ушташа, избјеглих током претходне године, које су Божовић и калуђер Дожић сада организовали у војну јединицу. За официра те новоформиране јединице постављен је Саво Радојевић, а за барјактара Павић Рабрен. Дожић и Божовић су овој четици прикључили и Бистричане (Бистрица је село на лијевој обали Таре, релативно близу манастира Добриловине). Тако је почетком јула од устаника неколико доњоколашинских села у Добриловини формирана чета од 60 војника, наоружаних пушкама које је Божовић преузео у Тушини и са нешто старих острагуша, које су ови усташа имали.³³

Долазак Божовића није изненадио архимандрита Дожића. Дожић и Милан Церовић, „који је тамо био раније дошао“, упознали су Божовића са борбеним квалитетима ушташа, конфигурацијом терена, размјештајем српских села на десној страни Таре, с немогућношћу сарадње са муслиманским братствима, боље рећи са тим да ће сваки покушај придобијања за устанак Мушовића, Мекића и Каљића или било ког Колашинца унапријед бити осу-

³² Архив Историјског института Титогорад (у даљем тексту: АИИТ) — Списи Вукашина Божовића, Башо Божовић као вођа устаника — Санцак 1875 и 6. подина, Фас. 43.

³³ АИИТ, фасц. 43.

и борбено најјача чета. Учестали напади ових четица имали су ђен на потпун неуспјех. Истина, вјеровати је да ни устаници са тог терена нијесу били заинтересовани за ову сарадњу и да су жестина и мржња и јаке осветничке страсти ограничавале поглед ових горштака, али наде Цетиња у том погледу нијесу имале реалног основа, пошто ће Доњи Колашин још скоро четири деценије представљати чврсти бедем конзерватизма, одбојан према свим промјенама. То подручје ће још прилично времена представљати посљедње упориште крајишког начина живљења, чијем је одржавању донекле поговодала концепцијски неразбраћена пропаганда сусједне Црне Горе, која се у то вријеме и сама конституише као држава, па је дејство недржавотворних снага на том подручју било тако јако да су покушаји Цетиња унапријед блокирани. Ни услови послје Берлинског конгреса неће битније измијенити прилике на том терену — крајина, сада знатно смањена, егзистираће све до 1912. године, а ривалитет Београда и Цетиња и јака аустријска пропаганда ометаће сваки озбиљнији рад на националном отрешњавању муслиманског живља на том подручју.

Чим се приступило устанку, почетком јула, чете устаника с Језера и Шаранаца упадају у пљеваљски и доњоколашински крај, нападају турска села, па је устанички немир убрзо захватио шире подручје. Тако 9. јула на Краљевој гори, при повратку из Пљеваља, гине Рашо Спасојевић с Лукова од Никшића, што устанике изазива на немилосрдније обрачуне с Турцима. Већ средином јула пљеваљским крајем крстаре чете Митра Робовића, а једна друга у том правцу продире дубоко, па од 20. јула на планини Ковачу гине неколико виђенијих Турака. Устаницима се придружују и неки Срби из Пљеваља, па до једног сукоба са Турцима долази и на Глибаћима. Устанак је у међувремену увелико захватио, поред Добриловине и Бистрице, и остала колашинска села на лијевој страни Таре (Гојаковиће, Горња и Доња Поља, Подбишће, Штитарицу и др.) и подручје Васојевића.³⁴

И устаничка чета Сава Радојевића убрзо по формирању, под непосредним руководством Божовића и Дожића, прелази Тару с намјером да на устанак покрене Прошћенце и Баричане. Том приликом им раздијеле нешто пушака, а нешто су и сами били добили куповином од ага и бегова или на друге начине. Од побуњених Прошћенаца и Баричана формирана је једна чета од 80 бораца. За официра чете изабран је Ђорђевић Топовић, за барјактара Раде Станић, а за перјаника Лазар Бошковић, касније командир пољско-колашинског батаљона. Ове двије чете су затим предузеле нападе на поједине турске катуне и села. Нападе су, према Божовићу, вршиле на тај начин што је укупно људство дијељено на четири неједнаке четице, од којих би једна увијек стајала у резерви, да би прискочила у помоћ оној која би била највише угрожена. Иначе најјаче упориште је нападала бројно

³⁴ Николоа I Пепровић Његош, *Цјелокупна дјела*, књ. V, Цетиње 1969, 328—329; Мирко С. Радоичић, *нав. дјело*, 151.

за посљедицу груписање турских снага на том подручју; угроженним Мушовићима, Каљићима и Мекићима притицала је помоћ из осталих санџачких села, па су устаници били принуђени да преко Таре евакуишу породице и стоку из неколико најугроженијих затарских села. Сада је устаницима (било их је већ преко 150) олакшано упадање у прекотарско подручје Доњег Колашина, јер је нејач била пребачена на сигурно мјесто, око Добриловине и дубље у Језера, Шаранце и Дробњаке.³⁵

О акцијама устаника са подручја Језера и Шаранаца један савременик учесник у догађајима у свом дневнику биљежи: „Прије Велике Госпође (28, односно тада 16. августа по ст. календару — Ж. Ш.) покушавао је Живко Шибалија да попали села око Таре, но мало му је испало за руком. Он је плијенио по 500 мала различна и био доста непријатељу пао шака с малом јачицом својих чета“ Даље, устаници су, по хроничару, своје нападе били усмјерили на Ограђеницу (јужно од пл. Љубишње), гдје су се налазила турска утврђења (фортице) са низамима, и један час хода западно одатле на Мештровца са три чардака пуна низама, којих је било и између Ограђенице и Мештровца на Слатини; док су неколика низамска табора логоровала на Бобову и „чувала та најбогатија села око Таре, већином турска“ Послије неколико узастопних напада устаници су овладали Ограђеницом. На том подручју су дјеловале чете двојице Томића, Митра Ђоровића и др. Тако је „први дан по Госпођи“ на Ограђеници било окупљено око 400 устаника, који су по потреби дјеловали „од Љубишње до Бање на граници шумадијској“ (Бања код Прибоја), од Бање па до Дуге и Гацка. На том региону вођене су вишедневне борбе у којима су устаници очистили од низама све до Пјеваља.³⁶

У вези са плановима о даљем развоју устанка у Затарју карактеристичан је из тих првих акција поступак устаника према заробљеним Турцима. Тако, када су устаници 15. августа овладали са три куле „све заробљене усташе пустише слободно само им оружје узеше“. То је учињено по наредби са Цетиња — жељело се оставити бољи утисак на домаће муслиманско становништво са којим је Цетиње настојало успоставити присније односе и евентуалну сарању.³⁷ Но, у погледу заробљеника и устаници су само тако могли поступити, како ће касније у рату поступати Црна Гора, или их побити, јер задржавање заробљеника није долазило

³⁵ АИИТ, фасц. 43.

³⁶ Богдан Мемедовић, *Усташки бојеви 1875—1877* — за штампу приредио Душан Вуксан, Цетиње 1934, 17—19 — прештампан из Зетског гласника за 1934. — Прије тога објављен је у новосадском листу Наше доба за 1896. и 1898, а дио дневника објављен је као допис са фришта у 44 бр. Гласа Црногорца, али без потписа. Вуксан, изгледа, није знао да је дневник прије 1934. Иначе, Мемедовић се до пред сами устанак налазио у Београду, гдје је завршио права — личност идентична са већ помињаним Богданом Црногорцем; о акцијама устаника у Затарју почетком августа види и вијести у Гласу Црногорца бр. 33 за 1875.

³⁷ Никола I, нав. дјело, 332.

у обзир. Али, разумљиво, тај поступак, који је требало да донекле стиша гњев изазван устаничким паљењем муслиманских села, није имао никаквог утицаја на став мухамеданаца — Колашинаца, гдје је и очекиван најжешћи отпор, па послије вишедневних борби по Затарју, око 20. августа скупи се већа формација устаника из Шаранаца и Пренђана (према неким изворима око 2.000), ојачана Ускоцима, Дробњацима и Морачанима на челу са Трипком Цаковићем, Јоксимом и Радом Кнежевићем, арх. Дожићем, Вуком Криваћевићем и Ристом Шарцем, па дио тих снага изиђе на „Сињајевину, да удари на Штитарицу, село колашинско“. Главнина се устави на Гркову под Јаблановим врхом, а у правцу Штитарице пошљу извидници. Ова се сусрете са 200 Турака—Штитаричана од којих би опкољена, али у одсутном тренутку пристиже главнина и растјера Штитаричане, од којих погибе осам, док је на страни устаника само један рањен, али и устанички план напада би осујећен од стране новопрстигле веће групе Колашинаца, спремних да по цијену свега бране Штитарицу.³⁸

Неуспјех на Штитарици подстакао је устанике да успјех потраже на другој страни. На инсистирање војводе Трипка и Јоксима Кнежевића, припремљен је напад на турске карауле у Пренђанима и Вашкову. Постоје неке индиције да су мишљења у том погледу била подијељена. Наиме, било је, изгледа, предлог да се карауле не нападају, како то не би изазвало долазак нових појачања турске регуларне војске. Противници напада су предлагали да се борба настави као до тада: убацивањем четица које би стално уносиле немир у муслиманска села. Међутим, преовладао је предлог за напад на карауле, односно за шири фронтални напад. Сва је прилика да Цетиње није имало потпун увид у специфичност развоја устанка на овој страни; мора да је добијало и противрјечна обавјештења. Јер, једино се тиме може објаснити нереалан захтјев од 1. августа 1875. „да се Шаранци и Језерци који к Пеку не пођу одмах (ваљда усташима — Затарцима — Ж. Ш.) придруже и Пљевља опколе, приморају иста на предају што им неће бити тешко учињети пошто је у Пљевљима 3 пута више Срба но Турака“, што није било тачно. На том захтјеву се инсистира и 11. августа, када је Јолу Пилетићу (који се још налазио на Тари) и Новици Церовићу дат налог „да одма узму Пљевља“, а пошто је тај подухват био скопчан с тешкоћама, препоручено је да се добро обавијесте прије него пређу Тару — „јер колико би нашој војсци био дат кредит да Пљевља узме“ неуспјех би представљао деморализацију. Међутим, у случају да дозволи да је Жарко Љешевић прешао преко српске границе, напад на Пљевља је требало одмах извршити и по цијену већих жртава и предузети освајање све до Лима. Полазећи од овако погрешних претпоставки, Цетиње је одобрило и напад на карауле, у ком је, по свој прилици, учествовало и нешто црногорских држављана; јер уколико

³⁸ Глас Црногорца за 1875. бр. 33 и 37; Никола I, нав. дјело, 333.

број од двије хиљаде устаника окупљених на Сињајевини није претјеран, онда је то ван сумње — Језера и Шаранци нијесу могли дати толико оружника. Истина, постоји и подак да је на пренћанске карауле нападало само око 200 Језераца и Шаранаца са нешто ускока и Морачана, док су караулу на Вашкову, коју је, по процјени, бранила посада од око 100 војника ојачаних са 50 пушака из околних муслиманских села, нападали доњоколашкински устаници. Отпор на караулама је сломљен послвије дводневне борбе, током 23. и 24. августа. У овим нападима убијено је 20 и заробљено десетак Турака, док је број жртава на страни устаника био незнатан. Доњоколашкински устаници су потом нападали „на Каљиће, Мушовиће и Мекиће, а Шаранци на Мицане и Ђурђевићане“ (Ђурђевићи су јако муслиманско братство за које се двадесетак година касније рачунали да броји око 100 пушака). Послије узимања караула устаници су очистили од Турака једно шире подручје, одакле су сталним нападима узнемиравали груписана муслиманска села, присиливши их на тај начин да и стоку држе у селу, онемогућивши им да тога љета користе планинске испаше. Интересантно је напоменути да су усташа из Пренћана том приликом попалили и своје куће. Наиме, неке породице из Шаранаца (Рондовићи, Вуковићи и др.) били су раније покуповали турска имања у Пренћанима, па се дио њих тамо био и населио; али, чврсто везани за Шаранце, одмах су са овима ступили у устанак. Послије паљења кућа Пренћанци су своју стоку и покретну имовину претјерали преко Таре и настанили се у Шаранцима и Језерима, гдје ће остати све до Берлинског конгреса, односно до закључења међудржавних споразума између Турске и Црне Горе о повратку избјеглица.³⁹

Званична Црна Гора (књаз) настојала је да све нити устанка у Херцеговини, Васојевићима и Затарју држи у својим рукама, а послвије промјене владе у Србији очекивана је већа ангажованост и ове, па да даљи развој догађаја не би затекао Црну Гору неспремном, књаз 8. августа сазва „све важније војводе и сенаторе и објави им да је дошло вријеме да Црна Гора уђе одлучно

³⁹ АИИТ, фасц. 43; Архивско музеја Цетиње — Сенатски списи од 1870—1879 (овјерени преписи у АИИТ, фасц. 411; Машо Врбича с Цетиње Миловану Бошковићу у Острог — телеграм од 11/23. августа 1875 — Документи из личног архива краља Николе — овјерени преписи у АИИТ, фасц. 343; Глас Црногорца бр. 37 за 1875; Николо I, нав. дјело, 338; Вуле Кнежевић, нав. дјело, 114—115. — Кнежевић наводи да је тада у Пренћанима запаљено „седам фортифика“ и да су у нападу поред Пренћанаца учествовали и Шаранци „и неки дио Морачана и Ускока“, према унапријед договореном плану војводе Трипка, Јоксима Кнежевића, арх. Дожкића и још неких главара из Шаранаца и Мораче. Учешће Морачана и Ускока као црногорских држављана је прикривано. Напад је, према Божовићу, извршен 28. и 29. јула, што не одговара чињеничном стању (сравни наведени број Гласа Црногорца, гдје стоји да је напад био 23. и 24. августа и да је првог дана запаљено 5, а другог 2 карауле). Божовић је сјећања казивао сину Вукашину знатно послвије догађаја, па у датумима није увијек поуздан.

у нова недосежна искушења“ На Грахово је послат војвода Петар Вукотић, у Васојевиће војвода Миљан Вуков, а у Дробњаке сердар Јоле Пилетић „да с Јоксимом Кнежевићем, Живком Шибалијом и Лазаром Бошковићем дигну буну на десној обали Таре колико дубље узмогну. Сва тројица примили су инструкције, да управљају операцијама усташким, да се брину о усташком народу, да пропуштају црногорске војнике, да притичу у бојевима усташкој војсци у помоћ, али да не допуштају да црногорска војска упада у Турску у великом броју, јер би то било опасно за Црну Гору“.⁴⁰ Но о томе је већ било ријечи, а видјели смо и упутства која су пристизала.

Планинска села пљеваљског краја — Ограђеница, Бобово и Слатина посташе током августа устанички центри, одакле су чете устаника крстариле у правцу Фоче, Пљеваља и ка пријепољском крају, повезујући се са устаничким четамa из Камене Горе и Бабина. Тако су се средином августа устаници неколико дана кретали по селима у околини Пљеваља, а потом су продужили у правцу Бабина, гдје су се повезали са устаницима попа Јевта Поповића, тј. у устанички логор на Великом вису дођоше „Црногорци Божо Томић и учитељ Лука Ђуровић са 26 друга“.^{**} Ту је направљен и распоред даљих акција: да Петар Јовић са седам друга запали хан на Трлици, па одатле да продужи у Црну Гору да тражи помоћ и уступ сијече телеграф, а да Вук Плескоња и Ђерасим Лојаница са 60 устаника запали караулу и хан на Јабуци и растјерају пандуре. Поп Стеван Јануш требало је да са једном четом иде кроз околна села и диже народ на оружје. Остали устаници су нападали куле појединих муслиманских првака (Мујаге Ђупа и још неких двадесетак у Селјанима), гдје су 21. и 22. августа имали жесток сукоб са два одјељења низама, Колашинцима и Турцима из Пријепоља. У овим вишедневним борбама (Селјани, кидане телеграфа, паљење два турска хана и двије караула на Јабуци, једног на Трлици и уништење карауле више Побраћа) учествују здружени устаници Затарја и пријепољског краја, раздвајајући се повремено, како би захватили што шире подручје и дигли што више тамошњих Срба на устанак. Међутим, јаке турске снаге, састављене од редифских и башибозучких је-

⁴⁰ Војвода Гавро Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875 и 1876*, Сарајево 1925, 43—45. — Сердар Јоле је повучен књажевом наредбом. Повлачење Пилетића и Новице Церовића са Таре мотивисано је тиме што су стари а „наступају мучна времена“. Није нам познато да ли је сердар Јовићевић тамо стигао. — М. Врбица — Новици Церовићу и сердару Пилетићу 16. августа 1875 — АИИТ, фасц. 343.

^{**} Учитељ Лука Ђуровић још у новембру 1874. увјерава предсједника Сената вој. Божу Петровића да „кад судбина позове српске борце“ треба рачунати на „село звано Бабинце који се састоји од најмањет броја 300 пушака, а из другота који је у свези са овим, званог Мокроногци, 150 пушака“ и увјераваше га да они нијесу „удаљена гужика и раја турска но прави синови слободе“. — Душан Вуксан, *Три писма Луке Ђуровића интересантна због прилика у Дробњацима 1874.*, Записи књ. XXI св. 2 за 1939, 184.

диница из Пријепоља и Пљеваља (из правца Камене Горе и Обарда наступала су и два колашинска редифска батаљона), нападну устанике у Бабинама и 28. августа читав крај предаду огњу, уништивши тако ово устаничко језгро пријепољскога краја. Том приликом су Бабињани, купивши нејач, прешли преко Лима у Бању — догађај се и данас у народу назива „бабинском разуром“ У Бањи се ови устаници састану са четама попа Жарка Љешевића, од којих се одвоји 100 устаника (дружина попа Петра Павићевића и Нешка Спасојевића), па заједно са групом устаника из центра на Ограђеници, који су били у Бабинама, 29. августа запали село Поточаре, 30. заноће на Побјенику, а 31. преко опустјелих Бабина и пљеваљског поља дођу у Подгору под Љубишњом. На другој страни устаници са Ограђенице 29. попале више села пљеваљског подручја, а нека села код Фоче (Грбе и Грдијевићи) предадну се устаницима.⁴¹

У току септембра долази до даљег ширења устаника у Потарју, до оштријих устаничко-турских сукоба на ужем подручју Доњег Колашина. У једном извјештају Лазара Балтића књазу Николи стоји: „Ваша свјетлости, јављам ви за устанак прошћенски. Чим сам дошао одма сам с двоје момчади међу Прошћенце отишао и скупио је у планини и то сам је искарао и показао како се Срби бију на сваку страну, и они су одма рекли, да би одавно устали да су имали с ким. И што нијесу с калуђером пошли они кажу да им он није никаква реда показао, него ји је силом нагоњено, а они нијесу шћели. . .“ Из писма се даље види да су се потом сви потписали и да су стоку претјерали преко Таре, изузев 15 кућа које се налазе међу турским, да су стоку и нејач срели калуђер Дожић и Ристан Шарац „и тако је робље слободно прешло“. Из извјештаја даље слиједи да је устанике, њих „око 10 друга“, напало 700 Турака, да је борба трајала цијели дан, да устаници нијесу имали жртава, а „Турака што мртвије што рањеније има ји 41“ (што је, ван сумње претјерано). Извјештач даље каже да су се Мушовићи затворили у своје куле, а за устанике тражи чебану и пушке, „јер бо нам је абер доша да се спрема војска на нас. . .“ Даље наглашава да се нејач налази „по планини под ведријем небом“ и, што је посебно важно, да „робља има свега 652 то је на 75 кућа“, које су се одметнуле и дале 110 војника, без Пољана. Даље молти да се пошаље један човјек „који

⁴¹ Глас Црногорца за 1875 бр. 38 и 44; Прота бабински Јефта Поповић, Босанска вила бр. 7 за 1905; Богдан Мемедовић, нав. дјело, 22—25; Вукоман Шалипуровић, нав. дјело, 22—25. — До разуре Бабина устаничке чете из околине Пљеваља заједно са устаницима из Језера и Шаранаца координирају своје акције са устаницима пријепољскога краја, а и добровољци са српске стране су допирали до самих Пљеваља. — Гавро Вуковић, нав. дјело, 63.

ће поставити ред⁴². Изгледа да Балтићу није било познато да се у Добриловини већ налазио књажев изасланик Башо Божовић. Могуће да је Божовић у то прво вријеме од ширега круга устаника прикривао циљ свога доласка, како се Турској не би пружили докази о ангажованости Црне Горе на страни устаника. Јер Црна Гора је, како смо видјели, и без захтјева слала своје инструкторе на Тару. Тих дана је сенатор Бајо Бошковић, замијенивши сердара Пилетића, из Дробњака и Језера координирао рад устаничких чета преко Таре, па су оне „с тога мјеста на све стране у најбоље часове доспијевале“, а и сам је са четама долазио до Ограђенице.⁴³ Црна Гора је своје емисаре слала тајно — пред међународним јавним мњењем требало се представљати неутралном, па је Бају Бошковићу и војводи Машу Ђуровићу (замијенио у Васојевићима Миљана Вукова) наређено да се брину о смјештају пребјеглог живља, а у погледу помоћи усташима требало је да то чине неупадљиво, — једном ријечју „да се мудро владају, док се види на шта ће се Србија ријешити“.⁴⁴

И турске власти су, у прво вријеме, настојале да се обећањима и примјеном благих мјера устанак стиша, што се види из депеше замјеника босанског валије од 4/16. августа 1875. у којој се кајмаканима више санџака (међу њима и новопазарском) препоручују праведне мјере, али и одлучност у настојању да се заведе ред и сигурност. Тих дана је требало да и једна црногорско-турска комисија на терену колашинске казе ради на разграничењу спорног земљишта у Липову, гдје је турски погранични комесар Туфик бег дошавши из Цариграда очекивао и остале чланове комисије. У вези с тим, босански валија бијаше обавијестио Предсједништво владе у Цариграду да је књаз пристао да се земља остави Колашинцима.⁴⁵

О поменутом сукобу у Прошћењу с почетка септембра постоје и други извори из којих се да закључити да су Балтићеви

⁴² Лавар Балтић, државни питомац „у Крајеве“ 2. септембра 1875. — књазу Никולי, Записи књ. XX, Цетиње 1938, 376. — Овај Балтић је идентичан са већ помињаним „благодјејанцем“, искљученим из Другог одјељења Бопословије у Београду. Послије овог извјештаја губи му се сваки траг, па нам није позната његова даља судбина. Немогуће је извести и било каква закључак о оправданости Балтићевих жалби на Дожића. Нејасно је зашто тражи неког за завођење реда, када је тамо већ био Башо Бажовић, ако боравак овог није прикриван и од устаника.

⁴³ Мемедовић, нав. дјело, 17—18; Гавро Вуковић, нав. дјело, 89.

⁴⁴ Г. Вуковић, нав. дјело, 54, 88—89. — Књаз је Миљана Вукова смијенио за казну што је велики број црногорских војника прелазио границу и присекао устаницима у помоћ.

⁴⁵ Хамид Хаџибеговић, *Турски документи о почетку устанка у Херцеговини и Босни 1875*, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином I, Сарајево 1950, 91, 101, 114—115; Глас Црногораца бр. 37/1875. — По разграничењу 1859. један дио Липова припао је Црној Гори, с тим што је земља остала власништво Турака, који је напустио те на њој неки сиромашни Ровчани и Мораћани подигли колибе и настане се. То је, поред осталог, изазвало и сукоб на Липову 1872. Проблем није био ријешен ни 1875.

подаци о броју погинулих Турака претјерано увеличани. Наиме, према допису из Мораче, који је објављен у „Гласу Црногорца“ од 13. септембра, Турци су, поред табора војске стално стациониране у Колашину, били окупили сав башибозук из Горњег и Доњег Колашина и управу над њима повјерили Суљ-аги Мекићу, прогласивши бимбашом старца од 70 година. Скупљена војска је прво пошла на горњоселски катун у Пешића Рупама на Бјеласици, гдје су 30. августа посјекли три главе, плијенили 100 оваца и потом били принуђени да се повуку Суљ-ага је одатле пошао у Стричину код кућа Мушовића и 2. септембра напао Прошћење. Напад је био жесток, па Дожић и Прошћеници почну да се под борбом повлаче, али у току борбе приспије Ристан Шарац с дружином и изненадним нападом натјера Турке у бјекство. У борби је погинуло 10 Турака, међу којима и гласовити Амзага Мушовић са Стричине. У боју је рањен и Дожић, а Турци су успут убили и два мирна сељака. О борби на Прошћењу и рањавању арх. Дожића доноси вијест и „Босна“, званични лист Босанског вилајета. Из те се вијести види да је овај сукоб био доста жесток, јер борба је „десет сахата трајала“. На основу ових и других вијести о овом догађају намеће се закључак да је почетком септембра устанак свом жестином био захватио и уже подручје Доњег Колашина, да су устаничке снаге већ биле прилично консолидоване и оспособљене за жешће и дуже окршаје, да је привреда тог региона даномице разарана. Иначе, што се тиче исхода саме борбе у којој је рањен Дожић, сва је прилика, устаничке снаге су биле принуђене да се за привремено повуку на лијеву обалу Таре, а тамо се, под заштитом устаника, повукла и нејач,⁴⁶ која то раније није била учинила.

На другој страни су устаничке чете са Ограђенице 5. септембра извршиле једну већу диверзију — запалиле су Грдијевиће, Челебиће и још нека села, а наредног дана нападе једну кулу у близини Мештовца (Стањево брдо), одакле су протјерале Турке а околна села спалиле. Седмог септембра устаници су запалили велико муслиманско село Честин, од 250 кућа, а 11. послје жешћег сукоба са бројнијом групацијом ушанчених Турака, три чете су запалиле неколико села (око 280 кућа) испод Љубишње, међу којима и кулу Дедаге Ченгића „у којој је могло стати преко 300 војника“, па се потом са заплијењеном стоком 16. врате на Сла-

⁴⁶ Глас Црногорца бр. 39 и 40 за 1875. каже да је Турака било 600. Босна бр. 482 од 8. септ. 1875; Телеграм у Истоку од 7. IX 1875; Никола I, нав. дјело, 71; М. Радоичић, нав. дјело, 152; Шалипуровић, нав. дјело 67. — Вијест објављена у Босни гласи: „Бунтовници из Шарана и Дубраве (Шаранци и Добриловића — Ж. III.) и других мјеста почели су обкољавати и мучити муслиманско житељство Колашина и села Прошћења, на што се мјестна ихтијатска војска (ихтијар, иктијар — старац — Ж. III.) дигла и с овима започела борбу, која је кроз десет сахата трајала и у којој је један бунтовник жив ухваћен, прилично их је велики број убијен и вођа им дубравски калуђер рањен, и поњени су једну четвртину сахата. На страни народа остао је један мртав и 2 рањена“.

тину. У међувремену је запаљен и мост на Левер-Тари, заједно са војним чардаком покрај њега.⁴⁷

Крајем септембра у селу Пренћанима се налазило око 800 устаника. Устаничке чете са Пренћана и Ограђенице су тих дана допирале и до самих Пљеваља и узнемиравале околину града. То је принудило Турке да прво изврше концентрацију својих снага ради пружања отпора, а потом да припреме и напад на устаничке центре. На челу турске војске стајали су бригадни генерал Фуад паша и пуковник Салих бег. Војска се свом ширином фронта кретала ка Пренћанима и Левер-Тари. Док је Турско десно крило нападало устаничке центре у Мељаку, Бобову и Ограђеници, сасвим на лијевом крилу налазиле су се трупе из Колашина и бишибозучке доњоколашинске групације.⁴⁸

Груписање турских снага охрабрило је мјесно муслиманско становништво да се смјелије одупре устаничким снагама, па већ 19. септембра извршише напад на Лековиће код Ђурђевића Таре. Међутим, нападачи (50 њих) су сузбијени, уз губитке од пет мртвих и више рањених. Дожић је истовремено имао један већи сукоб с Турцима у предјелу Штитарице, а 3. октобра устаници су напали село Тутиће у предјелу Лепенца. Ове устаничке акције нијесу знатније могле омести напредовање турских снага. Турци су несмањеном жестином нападали устаничке центре на подручју Доњег Колашина и борбе су вођене свакодневно. Почетком окторба устаници из Прошћења су посјекли Рецеп-агу Мушовића и убили осам других Турака. Али охрабрени јачицом, Турци из Колашина (њих око 200) продиру дубље на територију устаника — излазе на Студенца на Сињајевини, гдје се сукобљавају са устаничким четицама Драга Томовића и Неђељка Фуштића. У боју је погинуло неколико Турских првака. Разљућени Турци ће, при повратку у Колашин, извршити одмазду над недужнима. Са подручја Васојевића устаници су извршили један дубљи продор у Бихор, те је немир изазван и на тој страни.

Једна од најжешћих борби између устаника и Турака вођена је на Пренћанима 24. октобра. У њој је погинуо отац војводе Трипка Џаковића. Турци су првог дана сузбијени, али сљедећег дана нападну још јачим снагама. Тада је, штитећи пренћански мост, погинуо и сам војвода Трипко, један од најистакнутијих организатора устанка у Потарју. Његовом погибијом и погибијом приличног броја Шаранаца нанијета је озбиљна штета устанку у овом крају. Послије погибије војводе Трипка Турци су напали и устаничке снаге у Вашкову, гдје се налазио Јоксим Кнежевић, који је захваљујући помоћи Баша Божовића успио да се повуче преко Таре, што су и учинили заостали устаници из састава јединице којом је командовао војвода Трипко. Послије ових борби Турци нијесу ни покушавали да пређу Тару, устанички покрет на

⁴⁷ Богдан Мемедовић, нав дјело, 20—23; Глас Црногорца бр. 41 за 1875.

⁴⁸ Шалипуровић, нав. дјело, 68—69.

већем дијелу подручја Доњег Колашина (десна страна Таре) скршен је, неколико села је попаљено, а број пребјеглих на лијевој обалу Таре је повећан. Њих је само у Шаранцима и Дробњаџима, према званичном попису из октобра, било 9.207 душа. Пребјегле породице из доњоколашинских побуњеничких села биле су раније смјештене на катунима Сињајевине, па како им је сада запријетила опасност од хладноће, дио њих је посредством власти смјештен у Морачи, а дио другдје по Црној Гори — неке су живјеле у околини Никшића, а 63 на Његушима, гдје су се промагале брањем дрва у комуници“. Црна Гора је тада била тако рећи загушена пребјеглицама из Полимља, Херцеговине и Затарја.⁴⁹

Јаче турске снаге нападе су и подручје Љубишње, па су 23. октобра уништиле групу устаника у Вишњици, која је била пошла да избави нејач.⁵⁰ Турцима је био циљ да територију Затарја потпуно очисте од устаничких снага. И заиста, убрзо, у свакодневним борбама са много надмоћнијим непријатељем, страдале су многе устаничке четице, које су до тада крстариле пљеваљским крајем. На челу једне, која је и крајем октобра упадала у турска села пљеваљскога краја, налазили су се Филип Војиновић и Милован Станковић. Ова дружина је палила турске куће и плијенила мал, али је 26. октобра напану два табора низама и опколе у Вишњици. При пробоју погину оба четовође са 15 друга, а остатак, већином изранављен, пробије се ка Ограђеници, гдје се још налазио Шибалија.⁵¹ Тада се турским властима предало 10 „бунтовничких фамилија у пљеваљском кадилуку“, а сељаци пљеваљске и вранешке казе, који нијесу били у устанку али се неко вријеме нијесу ни јављали властима, сада се пријављују.⁵²

Од краја октобра 1875. па до маја наредне године у Затарју настаје релативно затишје; избјегле затарске породице, како смо видјели, остале су у Језерима, Шаранцима и по другим мјестима Црне Горе, сем појединачних случајева повратка и предаје турским властима. Истина, то је затишје ремећено спорадичним упадима усташких четовођа, па и јачих дружина. Тако послије погибије војводе Трипка, Башо Божовић предузима један осветнички поход и пали цамију у Вранешу, светећи се на тај начин за разарање манастира Довоље. Запањује дубина продора Божовићеве чете, с обзиром да је продор требало извршити усред Доњег Колашина, насељеног најборбенијим муслиманским породицама, пошто је и повратак Божовићеве чете био могућ једино под бор-

⁴⁹ Глас Црногорца за 1875, бр. 42, 47 и 48; Лист Босна бр. 489; АИИТ, фасц. 43; Никола I, нав. дјело, 337—338, Мемедовић, нав. дјело, 22—23. О проблему избјеглица види: Ђоко Д. Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу од 1878—1912*, Историјски институт Титоград 1973, 147—152, а о борби на Шренџанима: Вуле Кнежевић, нав. дјело, 115—117. — Према Споменници о хер. устанку борба се водила 18. октобра (стр. 218—219).

⁵⁰ Мемедовић, нав. дјело, 20.

⁵¹ Никола I нав. дјело, 338—339, Лист Застава од 13. новембра 1875; Шалићуровић, нав. дјело, 69.

⁵² Лист Босна од 29. XI 1875.

бом (Турци су јој били одсејкли одступницу). Но, сва је прилика да су устаници и првих дана новембра као своја упоришта на десној обали Таре држали Стричину у Прошћењу и Међужваље. Тада је Бају Бошковићу стигла наредба Маша Врбице да дио Језераца упути као испомоћ устаницима у Пиви, иако је он намјеравао да појача устаничке снаге на Међужваљу и Стричини, којима је пријетила опасност од Пљеваља и Колашина. И почетком наредне, 1876. године, долазило је до упада устаничких чета у подручје Затарја. Тако „Босна“ биљежи да су почетком јануара „Црногорци Башо и Лазо (ријеч је о Башу Божовићу и Лазару Бошковићу — Ж. Ш.) прешли на ову страну да заплијене козе Прошћанаца“, региструје телеграм од 27. јануара у којем „часни Мехмед Али паша“ јавља влади вилајетској да је „око 600 бунтовника прешавши ријеку Тару напало четири буљука цареве војске“ у близини села Ђурђевића Таре и да је борба трајала 5—6 сати, да су крајем фебруара „бунтовници из Горњих села“ били пошли да са Бјеласице заплијене стоку „мирнога хришћанског житељства Равне Ријеке кадилука бјелопољског“ и сл.⁵³

Међутим, када је могућност споразумијевања са Србијом постала већ реална чињеница (а тиме и објава рата Турској), па како су се током преговора назреле интересне сфере Србије и Црне Горе, а пошто је област Затарја, у свим комбинацијама српске владе, улазила у интересну сферу Србије, — званично Цетиње намјеравајући да све снаге усмјери према Херцеговини, настојало је да се избјегну даљи сукоби с Турцима у Затарју. Посредством Баја Бошковића наређено је Грубану Церовићу „да чим првим телеграм пође међу Језерце и Шаранце и каже им да се преко Таре не може четовати — (подвукао Ж. Ш.) и да ни један не смије поћи ни под који начин“. Наређено је да се то саопшти „од крај Добриловине до Црквица“, упозоривши га да каже свима кјои хоће да четују да иду ка Мостару и Невесињу, „јер се преко Таре не смије четовати“ И сенатор Перо Пејовић, по налогу књаза, писао је прије тога Церовићу (13. марта 1876.) да онима што се нијесу бунили и селили из својих кућа нареди да слободно раде своју земљу, односно да остану мирни и да се баве домаћим пословима. Затим је услиједила наредба Церовићу да одмах у Дробњаку попише 200 војника и да то учине и прваци Језера, Шаранаца и Дужи, који би пописали 400 војника, а пописани су сваког тренутка могли очекивати позив, свакако за поход ка Херцеговини. Остатак људства требало је распоредити да чува граничну линију на Тари од евентуалног упада Турака из Затарја. Иако устаницима—Затарцима несхватљива, ова наредба Цетиња се морала спровести. Досљедан у спровођењу књажевих наредби, арх. Дожић је своје снаге распоредио тако што је поставио страже „од Шарана до Јабланова врха“, дакле

⁵³ Душан Вуксан, *Историска грађа, Записи књ. XIII* св. 5 за 1935, 306; Лист Босна бр. 498, 503, 504 и 506 за 1876; В. Кнежевић, *нав. дјело*, 117.

нешто подаље од Таре. Он сам обилази страже, али се жали на „Лазара с Бошковићима“, јер се овај четовођа са својим јаким братством није никога мирио са оваквом одлуком. Спровођењу одлуке супротставио се и неки Смоло, на кога се Дожић такође жали. Даље у извјештају Церовићу Дожић се жали да је без пушака и џебане, а у Бијело Поље бијаше приспјело 600 низама — кретање Турака је пажљиво праћено, јер „шпије су послате све до Лима“. На основу једног документа из Цетињског архива закључило би се да је Дожић био развио добру службу за прикупљање података из Затарја. Главни обавјештајци из Бијелог Поља били су: Јеврем Драгов (касније избјегао из Бијелог Поља и био црногорски официр), учитељ Василије Григоријевић, Јово Нешевић и Димитрије Радосављевић, а обавјештења су слата посредством „једног честитог Србина, по имену Вукоице Мрдака из Обода у Каљњићима“, који их је дотурао у Добриловину, најприје Дожићу па касније Перу Јокашеву Пејовићу и најзад, када се Дожић налазио на лијечењу у Дубровнику, Новици Церовићу у Дробњаке. Изгледа да ова веза није прекидана за неколико година, а посебно је важно истаћи да су ови Бјелопољци у овако ризикантан посао ушли једино руковођени својим убјеђењем да тиме обављају своју патриотску дужност, па су и „књигоношу“ сами плаћали.

Обавијештен о оваквом ставу четовође Бошковића, Црногорски сенат наређује Грубану Церовићу да Лазара стави у тамницу, да се прекотарским Србима врати све узето — изгледа да се дио избјеглица с прољећа 1876. враћао у свој крај, па су му устаници задржавали стоку и др., а вјероватно је нешто стоке било одузето и оним Затарцима који претходне године нијесу хтјели приступити устаницима. Иначе, Дожићевом логору запријетила је глад, па од Сената тражи помоћ за 100 војника и 200 избјеглица, јер војнике није могао отпустити, а „робље није могло поћ никако“ (ваљда на своја напуштена огњишта). Цетиње је послало изасланика да извиди случај Смола и да робљу пруже новчану помоћ, а глад је, изгледа, харала и дубље по Доњем Колашину и Затарју.⁵⁴

Из списка погинулих устаника са назнаком мјеста и датума погибије (најчешће је датирана само година) да се закључити да је устанички батаљон Поља Колашинских у 1875. имао жртва у сукобима са Турцима у Зрошћењу, а батаљон језро-шарански

⁵⁴ Архив Србије — Збирка Андрије Лубурића, Писмо Баја Бошковића Грубану Церовићу, кут. IV, 134, исти — истома, кут. IV, 145; Михаило Дожић — Црногорском сенату, кут. IV, 150 војвода Машо Ђуровић — Г. Церовићу 22. марта 1876, кут. IV, 154; Баја Бошковић — Г. Церовићу тел. бр. 45 од 9. маја 1876, кут. IV, 165; Сенат — Г. Церовићу тел. 103 од 11. маја 1876, кут. IV, 166; Кињаз Николо — Г. Церовићу, кут. IV, 183. — Неки од ових докумената објављени су у Споменници о хер. устанку — види док. бр. 24, 25 стр. 139, 140; бр. 33 стр. 145, бр. 34 стр. 145—6; бр. 51 стр. 155—6, бр. 52 стр. 156; Државни архив СРЦГ Цетиње, Министарство унутрашњих дјела, фасц. 1 за 1879, 603.

на Тари, Пренђанима, око Колашина и на више мјеста пљеваљскога краја (Бобово, Вишњица и др.). Другим ријечима, могуће је донекле, имати увид у жешће борбе које су прве године устанка водиле чете устаника, које ће касније ући у састав ова два батаљона. Током наредне, 1876. године, језеро шарански батаљон се налазио у саставу црногорске војске у Херцеговини, гдје је остао све до краја априла 1877, а на подручју Потарја остале су само мање снаге из ових племена.⁵⁵

Упоредо са устанком у Херцеговини и Затарју развијао се и устанак у Васојевићима. Он је захватио лијеву обалу Лима од Андријевице све до Брзаве и Крша Фемића, надомак самог Бијелог Поља. Међутим, књаз је настојао да се Црна Гора на тој страни не ангажује сувише, да се тамо заузме дефанзиван став, па су са Цетиња пристизале поруке да се преколимцима савјетује да мирују и да се узнемиравања Турака на тој страни сведу на што мању мјеру и избегавају већи сукоби. Књаз у том погледу иде дотле да Миљана Вукова привремено повлачи из Васојевића и деградира неке старјешине, а тамо — да кротчи жестину устанка — шаље војводу Маша Ђуровића.⁵⁶

О броју устаника на подручју Потарја у првој устаничкој години тешко је дати тачан суд. Видјели смо да је одметнутих 75 кућа из прошћенских села на самом почетку устанка дало 110 бораца (устаници из Поља, Гојаковића и Бистрице нијесу ту урачунати), што је сасвим могуће с обзиром на тада још развијен облик задружног живота на том подручју, што се потврђује и истим извором — у просјеку је у појединој кући живјело преко 10 чланова (652 члана нејачи и жена и 110 бораца на 75 одметнутих кућа). Индикативан је у том погледу и један документ из 1880. године — периода када је у Пољима владало извјесно двовлашће. Наиме, одредбама Берлинског конгреса Поља су припала Црној Гори, те тако номинално под црногорском влашћу, а до коначног ослобођења Поља 1886, њима је у ствари управљао од црногорских власти наименовани капетан Зеко Лалевић, који се у односима према црногорским властима придржавао упутстава турских власти из Бијелог Поља, Мојковца и Сјенице. Поред осталог, пружио је озбиљне сметње устаницима да се врате у његову капетанију, па је са Цетиња упућена наредба: „Да се 100 усташких фамилија поврате на своје куће и да се свакојему да да ради оно што је и пређе устанка радио и наравно да усташа плаћају господару

⁵⁵ Списак погинулих устаника сачињен је на основу исказа бивших старјешина у устанку, који су последије 1881/82. живјели као емигранти у Никшићу, и на основу исказа других лица. Изложен је у саборној цркви у Никшићу. — Споменица стр. 203, 215—216, 218—219; В. Кнежевић, нав. дјело, 117—118; Г. Вуковић, *Мемоари — Рат 1876 Црне Горе са Турском*, Цетиње 1929, 9.

⁵⁶ Види о овом: Војвода Гавро Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устанак* . . ., стр. 44—47, 53—54, 59—61, 88—89 и д. Напомена: Предмет интересовања у овом раду није устанак у Васојевићима, због чега се и дају само њужне напомене.

земље припадајући му доходак“.⁵⁷ На основу овог документа да се закључити да је из Поља и околних села било прилично устаника.

Правдајући се од оптужби да је Црна Гора војнички ангажована у устанку, књаз је у једном разговору са дописником лондонског „Тајмса“ и других енглеских новина Стилманом изнио могуће ефективе устаника у Херцеговини, Васојевићима и Потаровом подручју могу дати овај број бораца: чета арх. Дожића 200, ово подручје могу дати овај број бораца: чета арх. Дожића 200, војводе Јоксима Кнежевића 300, војводе Трипка Цаковића (тада већ погинулог) 200, Живка Шибалије 300 и Мика Маловића с Дужи 200 бораца,⁵⁸ што је, чини се претјерано. Истина, овдје је важно истаћи да су прилике биле такве да се оружје морао прихватити сваки способан одрасли мушкарац; неутралаца у једном селу није могло бити (постојала је само могућност да се од устанка уздрже породице чије су куће биле са свих страна окружене муслиманским), село је устанку приступало као цјелина или је као цјелина апстинирало, очекујући погоднији моменат и сл.

Прва година устанка у Затарју окончана је неуспјехом устанка да и у 1876. задрже територије које су контролисали 1875. Даљи покушаји у том правцу, да су улиједили, били би унапријед осуђени на неуспјех. Главнина устаника, како смо видјели, била је принуђена да крајем 1875. напусти Затарје. Тара је постала немирна граница, коју су повремено, и поред забране са Цетиња, прелазиле чете устаника; долазило је до сукоба на више мјеста пљеваљског и бјелополског кадилука. Дио устаника се вратио на своја згаришта и предао се турским властима, па се живот на том подручју колико-толико консолидовао. Почетком 1876. Турци су отворили општинске филијале у Пљевљима, Бијелом Пољу, Беранама и Колашину.

Смиривање устанка на тој страни имало је, поред осталог, за последицу и повлачење из Добриловине Баша Божовића и Баја Бошковића из Дробњака. Божовић је предао дужност Дожићу, а овај је настојао да потпуно спроведе нови политички курс Цетиња, који из Манастира Мораче, гдје је постављен за окружног начелника, спроводи и Башо Божовић. Он настоји да се према Колашину одржи мир, па зато обилази граничне предјеле, препро-

⁵⁷ Држ. архив Цетиње, МУД — акта и наредбе за 1880, Настављење Зека Лалевића, фасц. 11, 2192; Записи XX, 376.

⁵⁸ Стилман, *Херцеговина и последњи устанак*, Београд 1932, 65—66. — Интересантно је да Стилман наводи да су Васојевићи (турски дио) — чете Панта Цемовића (код Стилмана Цемовића) могле дати 500, а чете Панта Фенића (ваљда Фемича) 300 бораца. Уколико је тачно да је Фемич имао оволико бораца, могао је утјерати дио Затарја, односно ближу околину Бијелог Поља. Стилман није сумњао у податке које је добио. Он у вези са тим каже: „Однос између мене и црногорских власти бијаше у то доба такав да сам морално био сигуран да ће учинити покушај да ме обману о правом стању ствари“.

ручује граничним селима свога окружја да се клоне зађевица, па у том циљу одржава и састанак са кајмакамом Колашина.⁵⁹

На поновно покретање устанка у Затарју могло се мислити тек у случају јачег војног ангажовања Црне Горе и Србије у рат са Турском, односно њиховом ангажовању на страни устаника, претходили су дуги међусобни преговори. Тако на сједници Министарског савјета Србије од 17. октобра 1875. би закључено да се под изговором нотификације вјењчања кнеза Милана на Цетиње пошаље државни савјетник Филип Христић — „да се претходно повјерљиво са Црногорским Кнезом споразуме о основи за заједничку радњу“ и сл. Пошто у преговорима са Христићем није постигнута сагласност, Министарски савјет на сједници од 28. јануара 1876. рјешава да се на Цетиње пошаље држ. савјетник Ранко Алимпић, који је послје 24 дана узалудних преговора напустио Цетиње. Алимпићу су као полазна основа за преговоре послужили пројект тајног уговора између Србије и Црне Горе са војном конвенцијом, које је 28. децембра 1875. Министарство иностраних послова Србије поднијело својој влади. У преговорима Алимпић—Цетиње испољиле су се разлике у погледу сфере ратних операција. У захтјеву Цетиња је стајало да операциона линија црногорске војске „досегне до Вишеграда у правцу санџака. Србија се томе противила па је са њене стране одредила линију операције црногорској војсци до Бијелог Поља, на прагу Колашина и до ријеке Љешнице код Берана, што је Кнез категорички одбио“, док је диоба земљишта остављена рјешењу велесила.⁶⁰ Но, прекид преговора с Алимпићем није значио и крај контаката Србије и Црне Горе. Кореспонденција Београд—Цетиње је настављена, да би најзад, 28. маја 1876, Министарски савјет Србије, на сједници под предсједништвом кнеза, а пошто је прочитана „депеша од Црне Горе да прима измену у војеној конвенцији и предложено место за састанак двеју влада“, одредио преговарача Матића, који је са црногорским изаслаником Радоњићем 3. јуна у Млецима потписао тајни уговор о савезу између Србије и Црне Горе и војничку конвенцију сауговарача. Чланом 6. конвенције Затарје је подијељено на интересне сфере ратних операција, па је линија ишла правцем Беране—Бијело Боље, а одатле на Стожер, планину Љубишњу до на састав Таре и Пиве, с тим што је територија сјеверно од те линије спадала у интересну сферу Србије.⁶¹

Ступање савезничких држава у рат са Турском није знатније утицало на развој устанка у Затарју. Одредбе конвенције,

⁵⁹ АИИТ, фасц. 43; лист Босна бр. 510 и 518/1876.

⁶⁰ *Записници седница Министарског савета Србије* (приредио Николо П. Шкеровић), изд. Државног архива Србије, Београд 1952, 142; *Записи Јеврема Грујића* (књ. Ш Друга и турски ратови. Зборник за историју, је зик и књижевност српског народа. Прво одељење. Споменици на српском језику, Београд 1923, 151; Вуковић, *Хер. и Вас. устанак*, 120—3, 171, 173.

⁶¹ Шкеровић, *нав.* дјело, 169, 172, 176—7, 178—187; *Записи Јеврема Грујића*, 160, 161, 166, 170—173.

поред осталог, учиниле су да Црна Гора на тој страни остане у одбрамбеном ставу. Њене војне снаге у Потарју биле су знатно ослабљене слањем Језеро-Шаранаца на фронт према Херцеговини. Штавише, пошто у прво вријеме није било турског напада са тог правца (турске војске у Колашину било је мало, као и прије отпочињања непријатељства, а колашински башибозук пошао је на српско ратиште у правцу Јавора), настојало се да се на тој страни не изазивају већи заплети. Због овога, истина кад је већ било евидентно да Србија није спремна за рат, из Београда је приговарано „да линија командовања не спречава гоњење непријатеља“. Не задржавајући се на овом проблему, чини се да је нужно констатовати: суревњивост савезница и некоординираност њихових акција, поред других чинилаца, била је велика сметња због које устанак у Затарју 1876. није узео већег маха. Карактеристична је у том погледу и једна наредба Команде ибарске војске (пов. бр. 164 од 19. јуна 1876) команданту добровољачког кора ибарске војске и усташких чета јаворског кора, у којој се, поред осталог, каже: „... чиним вас внимателним, да на основу са Црном-гором закључене војничке конвенције у току операција са вашим кором никако не смете прелазити линију, која им ада раздваја обе засебно дејствујуће војске. “ Овакав међусобни однос савезничких држава, те у вези с тим и релативно затишје на црногорско-турској граници, омогућио је да се већ првих дана рата знатан дио колашинског башибозука ангажује у борбама против добровољачког кора на подручју Прибоја и Нове Вароши. Хроничар биљежи да је почетком јула у саставу турских снага на Увцу и Лиму било „и Колашинаца с црногорске границе познатих јунака“, да је 6. јула у боју на Радоњи (подручје Нове Вароши) погину чувени турски јунак из Колашина Аџовић. А кор је био састављен од емиграната који су живјели у Ужицу, добровољаца са разних страна (међу којима и понеки Војвођанин, Италијан, Словенац, Хрват, а трећа чета звала се црногорском) и устаника пребјеглих 1875. године. Само међу старјешинама у кору, поред осталих, били су: Жарко Љешевић и Зелен Кулић из Пиве, Јевто Ђуровић из Језера, Јован Глушчевић, Маринко Леовац, Вук Јоловић и Ристо Полић из пљеваљске нахије, Ристо Нешковић, Андрија Дајковић и Секуле Павићевић из Црне Горе и др., што рјечито говори да су Затарци само тежили ослобођењу свога краја и да је за њих било ирелевантно да ли ослобођење треба да дође од Србије или Црне Горе — очекивано је неускогрудо садејство обје државе. У овој ослободилачкој борби неоправдане, бесмислене и штетне, интересне сфере су настале као посљедица династичке ускогрудости владајућих кућа Петровић и Обреновић. Тек почетком августа, кад је Србија била принуђена да тражи примирје, са црногорске стране је постављено питање да ли би се потреба за тражењем примирја отклонила уколико би из Бјело-

павлића у правцу Сјенице пошло 10 батаљона црногорске војске који би се сјединили са србијанским.⁶²

Удаљеност српско-турског ратишта од подручја Потарја (извиднице кора су допирале само до близу Милешева), а уз то и неангажованост црногорских војних снага на тој страни, чинили су тај регион, у процесу ових збивања, споредним. Карактеристично је да кад је, посредством међународне комисије, у новембру, дошло до примирја између Црне Горе и Турске, демаркациона линија је повучена Таром до близу Колашина, а затим је скренута на Плану и одатле на липовску границу, па границом до Шишког језера. Тако је „линија допирала до самих врата Колашина“, обухвативши и „двје или три фортице“ за које нијесу знали ни турски комесари, иако је у њима била турска посада. Од Шишког језера линија је ишла источно до Равне Ријеке и Лима, па даље Лимом, за који турски комесари такође нијесу знали.⁶³ Тако је демаркациона линија једним дијелом ишла турском територијом на којој није било ни устаника ни црногорске војске, бар не у већем броју.

С обзиром на то да се на почетку рата на подручју Потарја налазило мало и турске и црногорске војске, већих међусобних сукоба у то вријеме није било. Све се свело на повремена пушкарања, како на ужем подручју Колашина тако и у Потарју уопште. До једног јачег вишечасовног сукоба црногорске војске јачине једног батаљона са три табора редифа дошло је једино у августу, када су поражени Турци утјерани у Колашин, а Црногорци попалили села око града — Дрпе, Смаилагића Поље и Војковиће.⁶⁴

Примирје између Црне Горе и Турске (од 20. октобра 1876 продужавано до 13. априла 1877, када је и Русија ступила у рат строго је поштовано искључујући мање чарке око Таре, јер биле је тешко кротити избјегле Затарце да не упадају на турску територију. Али, пошто њиховим нападима није погодовао зимски период, на подручју Потарја владало је релативно затишје.⁶⁵

Прекид примирја и поновно отпочињање непријатељстава против Турске, сада у савезништву с Русијом, најављено је прокламацијом књаза Николе. Одмах потом дошло је до мањих сукоба и чаркања око Таре, сада због чешћих насртаја Турака, из састава главнине црногорске војске на ово подручје је враћен језеро-шарански батаљон. За главног команданта војске према За-

⁶² АИИТ, фасц. 43; Шкерковић, нав. дјело, 200, 212, Записи Јеврема Грујића, 200, 202—3, 209; Н. Дучић, *Борба добровољачког кора ибарске војске и усташких чета јаворског кора 1876, 77 и 78 год.*, Гласник Српског ученог друштва — II одељење, књ. XIII, Београд 1881, 19—21, 23—24, 29, 62, 96—97, 114, 118.

⁶³ Станко Радоњић — Божу Петровићу, извјештај од 11. нов. 1876 из Дубровника, Записи књ. XIII св. 5/1935, 311; Г. Вуковић, *Рат 1876*. 52.

⁶⁴ Глас Црногорца бр. 50/1876; Ђорђе Поповић, *Историја Црне Горе*, Београд 1896, 239.

⁶⁵ АИИТ, фасц. 43; Никола I, нав. дјело, 394—417; Ђ. Поповић, нав. дјело, 243.

тарју постављен је сенатор Перо Јокашев Пејовић. Иначе батаљоном Поља Колашинских (доста бројним људством, састава три чете са укупно близу 300 бораца) од 1878. командовао је архимандрит Михаило Дожић, а официри чете су били Сава Радојевић, Малиша Кргушић и Ђорђије Топовић. У 1878. је дошло до неких измјена у саставу командног кадра (Лазар Бошковић, ставивши чин командира батаљона, замијенио је Дожића, а поткомандир је био Мато Грдинић и сл.).

И на подручју Васојевића требало је ојачати снаге, па је из главнине црногорске војске враћен један батаљон; излазак Србије из рата омогућио је Турцима концентрисање јачих снага у Пљевљима, Бијелом Пољу, Беранама и на правцу Колашина. Већ у мају Мехмед Али паша концентрише јаче снаге у Беранама, које су црногорске јединице са тог сектора принудиле на повлачење. Турци су уз жестоке окршаје наступали у правцу Колашина, у који су ушли тек послје јаких борби на Јеловици, Лиси, Вучју и Речинама. Послје краћег задржавања у Колашину, Мехмед Али паша је пошао у правцу Мораче. Циљ похода био је Спуж, гдје је требало да се састане са Сулејман-пашом, који је продирао са правца Херцеговине, одакле би здружене војске, пошто разбију црногорску главнину, пошле за Бугарску против Руса. Међутим, трупе Мехмед Али-паше су 13. јуна 1877. страховито поражене на Морачи, одакле су се тако разбијене повукле у правцу Санџака, да са тог правца пођу у Бугарску. У боју на Морачи учествовала су и два батаљона које је са Таре довео сенатор Пејовић. Иначе, већ од априла Пејовићево одјељење је имало више сукоба са Турцима на подручју Потарја; вршило је нападе на Поља, Подбишће и друга турска села, а мање групице су повремено упадале и у подручје Затарја. Извиђачи тога одјељења залазили су дубље у бјелопољски и пљеваљски крај, па су на основу њихових извјештаја припремани упади у турска села.⁶⁶

Пејовићево одјељење је имало и неколико већих сукоба с Турцима у Затарју, од којих су познатији они на Вранешу, Крупицама и Стожеру. Напад на Стожер извело је (5. јуна 1877) једно веће комбиновано одјељење из састава пољско-колашинског и језеро-шаранског батаљона, па дио одјељења нападне доњостојерске катуне, потуче Турке „ђе и сам Асан-бег вранешки главном плати“ и заплијени око 3.000 ситне и 1.000 крупне стоке, а друга група је уништила турске карауле у Горњем Стожеру у којима је било нешто редовне војске са једним јузбашом на челу. Међутим, на повратку, пресекавши им одступницу, на мјесту званом Ђатло напали су их са Доњоколашинцима Фејзо Каљић и

⁶⁶ Фасц. 43; Спиридон Голчевић, *Црногорско—турски рат 1876—1878*, изд. Војно дело, Београд 1963, 223—232; Никола I, нав. дјело, 248; В. Кнежевић, нав. дјело, 118—119; Гавро Вуковић, *Војвода Миљан Вуков и Васојевићи 1820—1886*, Цетиње 1932, 44—48; Радоичић, нав. дјело, 151; Ђ. Д. Пејовић, *Писмо о боју у Морачи 13. јуна 1877. године*, Историјски записи књ. XVIII св. 4, Титоград 1961, 717—718.

хоца Гушмир из Бијелог Поља и нанијели им озбиљан пораз, отевши им и дио плијена. Међу двадесетчетворицом погинулих (према једном извору 50 их је погинуло и 120 рањено), на бојном пољу је остао и официр из пољско-колашинског батаљона Сава Радојевић.⁶⁷

Мјесец дана касније (28. јуна) ова иста комбинована група заједно са устаницима Ограђенице и Бобова спалила је село Грдијевиће и у том и у околним турским селима заплијенили прилично стоке, а потом, потиснута од стране Турака, повукли се преко Ограђенице и Тепаца у Језера.⁶⁸

Посљедњи турски поход у овом рату који је нанио знатнију штету Потарју (у августу и почетком септембра) извео је новопазарски војни командант Хафиз паша. Он је са 12 табора низама и редифа, 6 табора башибозука и 3 брдске батерије пошао од Новог Пазара преко Бијелог Поља и Мојковца да преко масива Сињајевине и Дурмитора, Језера и Шаранаца притекне у помоћ опкољеном Никшићу. Наспрам ове бројне војске стајала је комбинована група Пера Пејовића од 3 батаљона са око 1.600 бораца, чији се штаб налазио у Дробњацима. Због тога је затражено појачање од главнине црногорске војске, која је држала Никшић у опсади и војске под командом Миљана Вукова, која је Васојевиће и Морачу чувала од турских посада из Берана и Колашина и плавско-гусињских Турака. Из састава главнине послато је, под командом Лазара Сочице, неколико батаљона, али вијест о намјераваном нападу Турака са правца Гацка у циљу деблокаде Никшића присиле су књаза да нареди да се послати батаљони врате, изузев пивског. Пејовићу је, по могућности, имао притећи у помоћ Миљан Вуков.

Непријатељства на сектору Дробњака почела су на тај начин што је турски одред који је чувао десну обалу Таре покушао продор иза леђа Пејовићеве војске. Но тај први покушај завршио се поразом Турака. У међувремену војвода Миљан, рекогносцирајући Тару и очекујући евентуални напад на правцу својих снага, са циљем да открије намјере непријатеља, ноћу 23/24. августа запалио је село Штитарицу. Истога дана једна јака Хафиз-пашина претходница напала је на границу Језера и Дробњака чевски батаљон Пејовићеве комбиноване групе, али су последице осамнаесточасовне борбе нападачи морали узмаћи. Потом је Хафиз-паша мировао пуних 14 дана. Он одатле, према депеши турског конзула из Дубровника херцеговачком мутесарифу од 28. августа, пита да ли је пао Никшић и напомиње да би његово

⁶⁷ С. Гопчевић, нав. дјело, 171—172; Никола I., нав. дјело, 448; Споменница о хер. устанку, 217, 219 — према списку 24 погинула; В. Кнежевић (нав. дјело, 118—121) наводи да је погинуло 26 бораца; види и: Ђ. Поповић, нав. дјело, стр. 244 — не наводи број устаничких жртава, а каже да је Турака погинуло 148, али код Поповића је број жртава на турској страни увијек претјеран.

⁶⁸ Никола I., нав. дјело, 448; В. Кнежевић, нав. дјело, 121.

даље кретање било бескорисно и опасно. Ускоро потом Сочица и Пејовић нападну ологорене Турке у Језерима. Заробљавањем три топа и силовитим јуришем збуне турске резервне снаге — башибозуке и мустахафизе (мустахафизе су стална посада у градовима), који се, и поред свих покушаја Хафиз-паше да их задржи помоћу низама, даше у бјекство, претрпјевши велике губитке, па је Хафиз-паша био принуђен да се повуче на нове положаје.

Пошто је закључио да Морачи не пријети никаква опасност, војвода Миљан пребацује у Језера морачки батаљон, а Сочица и Пејовић су у међувремену у подножју Дурмитора блокирали један дио Хафиз-пашиних снага. ПЗокушај Хафиз-паше (4. септембра) да их деблокира завршио се неуспјехом, али су се опкољене снаге захваљујући густој магли извукле наредног јутра и одступиле преко Таре, што је претходне ноћи урадила и Хафиз-пашина главнина, а два батаљона из састава ове експедиције склонила су се у Колашин.

За вријеме овог турског похода (на који је, ето, дат само кратак осврт) спаљени су манастир Добриловина и нека околна села, а права пустош остала је у Језерима и Шаранцима. Хафиз-пашина војска, за читаво вријеме трајања ове експедиције, у позадини је стално узнемиравана. Продорима устаничких четица узнемиравана су и турска села, јер су ове четице допирале и у села с десне стране Лима, недалеко од самог Бијелог Поља. Страх за своја незаштићена села дјеловао је деморализаторски у редовима башибозука из састава Хафиз-пашине војске. Међутим, и послије Хафиз-пашиног повлачења у Затарје није дошло до устанка ширих размјера, чему је доста допринио дефанзиван став црногорске војске на овој страни, која ће послије пада Никшића опколити Колашин и на томе остати. Цетињу је било јасно да би продор било црногорске било српске војске у Новопазарски санџак Аустрија третирала као повреду њених интереса, а наде су у том погледу полагане једино у интервенцију Русије и евентуалну одлуку велесила. Због тога послије пада Никшића Црна Гора не предузима походе ни према Херцеговини, — она ће своје снаге усмјерити према Бару и Улцињу.⁶⁹

Колашин је ослобођен, односно од стране турских власти предат Црној Гори, 22. септембра 1878. послије дужег преговарања представника Црне Горе, окружног начелника из Мораче Баша Божовића са колашинским кајмакамом Нури-бегом; послије приличног турског одуговлачења да се у питању Колашина

⁶⁹ Босна бр. 587 (31. августа, односно 12. септ. 1877) Гопчевић, нав. дјело, 269—274; Просвјета св. IV за 1895, 220; Хаџибеговић, нав. дјело, 61862; Ђ. Поповић, нав. дјело, 250; Вој. Г. Вуковић, *Мемоари — Опсада Никшића 1877*, изд. Сарајевска пошта, Сарајево, с. а. стр. 24; Никола I, нав. дјело, 462; В. Кнежевић, нав. дјело, 121—124; Индикативно за став Аустрије у питању Санџака, Шкерковић — н. дј. 335.

спроведу одлуке Берлинског конгреса.⁷⁰ Јер, подручје Горњег Колашина са градом и нека села Доњег Колашина припала су на Берлинском конгресу Црној Гори, иако ће јој, како је напоменуто, Поља Колашинска коначно бити прикључена тек 1886. године.⁷¹ Тара ће тако, знатним дијелом свога тока, постати нова граница Црне Горе и Турске, а подручје Доњег Колашина биће дјелимично окрњено, припајањем неких села Црној Гори.

У погледу црногорских граница на овој страни одредбе Берлинског конгреса (члан 28.) биле су много неповољније од одредби санстефанског мира, јер чл. 1. мира у Сан-Стефану било је предвиђено да се од саставака Пиве и Таре граница повуче „Дрином до њеног споја са Лимом, па Лимом до Пријепоља па преко Рожаја и Сухе Планине (Рожај и Бихор Ц. Г.)“ требало је да сађе на Ругову, Плав и Гусиње.⁷²

У догађајима 1875—1878. региони Потарја и Затарја су претрпјели страховита разарања. Низ села — од стране било устаника — било Турака — предат је огњу а сеоска газдинства су разорена, очекивано ослобођење Затарја није остварено, а тек међудржавним споразумом Црне Горе и Турске требало је ријешити низ питања, међу којима и повратак избјеглица из Затарја. И број жртава из борби са подручја Потарја и Затарја био је прилично велики — само из састава пољско-колашинског батаљона, према доста поузданим подацима, погинуо је 1 официр, 1 барјактар и 26 подофицира и војника, а рањених је било 72, а језеро-шарански батаљон имао је укупно 318 жртава (погинулих 91 и рањених 227 бораца, подофицира, барјактара и официра). Иначе, познато је да је батаљон Поља Колашинских, готово без изузетака, те жртве имао у борбама на овом подручју, док је језеро-шарански батаљон оперисао и на другим ратиштима, али неупоредиво највише жртава имао је у борбама око Таре и у Затарју.⁷³ Прилично жртава у борбама на овом подручју било је и из борачког састава неких црногорских батаљона, нарочито током прве године устанка, када су у Затарје ускакали добровољци са разних страна. Непознат је и број погинулих устаника из дубље унутрашњости Затарја, из састава устаничких четица које су мање-више самостално дјеловале, а број жртава из састава неборачког становништва свакако је био велики.

Ратним успјесима Црне Горе неће бити потпуно уништена колашинска крајина, жариште сталних немира на црногорско-

⁷⁰ Новица Ракочевић, *Исењавање муслимана и разграничење Црне Горе и Турске у области Колашина послје Берлинског уговора*, *Историјски записи књ. XIX св. 2*, Титопоград 1962, 255—257; АИИТ, фасц. 43.

⁷¹ Јово Вукић, *Црна Гора на Берлинском конгресу 1878*, *Записи П 1928*, стр. 286; Ђ. Пејовић, *Политика Црне Горе . . .*, 10—14.

⁷² Јово Вукић, *Црна Гора на Санстефанском миру*, *Записи књ. V св. 1—2* за 1929, 63.

⁷³ Вук. Ђ. Божовић, *Крвави камен — Црна Гора и патентирани историчари*, Суботица 1936, 48; види и Споменицу о хер. устанку, стр. 215—216, 218—220.

турској граници. Истина, турски град — крајишник — Колашин присаједињен је Црној Гори, али остаци те крајине (сада као каза Доњи Колашин) егзистираће још пуних 34 године. Наиме, у првој салнами (званичном алманаху) Косовског вилајета за хиџ. 1296, односно 1878/79. годину, јавља се нова каза — Мојковац и посебна нахија — Вранеш,⁷⁴ а хиџ. 1303. (1884/85) царском ирадом образован је срез Доњи Колашин, спајањем нахија Вранеша, Мојковца и Равне Ријеке у једну казу.⁷⁵

Žarko Šćepanović

LA SITUATION SOCIALE ET POLITIQUE A LA VEILLE ET PENDANT LA GRANDE CRISE DE 1875—1878

Résumé

A la veille de l'insurrection de Bosnie-Herzégovine en 1875 la région de Potarje et de Zatarje faisait partie de sandjak de Novi Pazar dont le siège était à Sjenica et qui formé peu avant l'institution de l'administration du vilayet en Turquie fut annexé au vilayet de Bosnie en 1865. Le territoire de Potarje et de Zatarje comptait trois unités — trois districts turcs: Kolašin, Bijelo Polje et Pljevlja.

La situation sociale et les relations économiques en Bosnie-Herzégovine de cet époque étaient un régulateur de la vie sociale dans la région de Potarje et de Zatarje. Cependant, à cause de la position fermée de la région et de l'état arriéré du pays ces relations étaient spécifiques. En outre, la vie quotidienne dans la région de Kolašin était accompagnée des pillages, des brigandages, des meurtres et des autres actes criminels ce qui était un anachronisme de l'époque.

Le gouvernement turc ne pouvait pas assurer la vie et la fortune de la population orthodoxe, surtout dans ce district-ci. Les musulmans de Kolašin, qui s'étaient organisés dans des grandes sommunautés et tribus, fanatiques et prêts à faire la guerre avec ses voisins de l'autre confession, provoquaient sans cesse les troubles dans une région plus vaste. On faisait la guérilla pour piller et tuer. La devise »Tara ne connaît pas le tzsar« caractérise leur rapport avec le gouvernement turc.

Pour se sauvegarder le reste de la population prend le maquis, s'enfuit au Monténégro ou émigre en grand nombre en Serbie. Là il joint sa résistance à la lutte de libération de Serbie et du Monténégro. Aussitôt après l'insurrection en Bosnie-Herzégovine la population de Potarje et de Zatarje, encouragée par ceux de Cettigné, se

⁷⁴ Скендер Ризај, *Vilajeti i Kosoves...*, 243—244.

⁷⁵ Глиша Елезовић, *Колашин на Тари и Колашин на Ибру*. Како је постало име Колашин, Јужни преглед, год. VI бр. 1, Скопље 1931, 23.

rebelle avec toute intensité. Les troupes rebellées aidées par Jezerci et Šaranci arrivent très vite même jusqu'au Pljevlja et coordonnent ses actions avec celles des insurgés de Prijepolje. Dans la première année de l'insurrection la plus grande partie de Zatarje se trouvait déjà sous leur pouvoir.

A la fin de l'année, après avoir engagé ses forces armées, les Turcs ont réussi à étouffer l'insurrection à Zatarje. Les insurgés se retirent avec les enfants et les vieillards vers Sinjajevina, Jezera et Šaranci où ils prennent une position défensive. En 1877 Potarje devient le champ de quelques batailles. Les luttes n'ont pas cessé qu'après la réconciliation de la paix entre Le Monténégro et la Turquie. La Tara est devenue la frontière entre les états.